

תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם

מאה השנים הראשונות

אסופת מאמרים לציון מלאת 100 שנים לטקס הגרלת החלקות באחוזת בית המוקדשת לזכרו של פרופ' אריה שחר ז"ל, מחלוצי המחקר הגאוגרפי על תל אביב וחתן פרס ישראל בחקר הגאוגרפיה.

עורך: ברוך קיפניס

החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה
באוניברסיטת חיפה

פרדס הוצאה לאור

הקתדרה ללימודי תולדות קרן
קימת לישראל ומפעליה
באוניברסיטת בר-אילן

תל אביב רבתי כ'עיר עולם': מוקד ברשת גלובלית 'ראש ענק' במרחב הישראלי

ברוך קיפניס

המושג 'עיר עולם' אינו חדש. הראשון (הידוע) שתיאר את התופעה היה גתה, שזיהה את רומא ופריז כשולטות בחיי התרבות של המאה ה-18. החל ממחצית שנות התשעים של המאה ה-20 התעצם העניין המחקרי על ערי עולם, וקבוצות מחקר העוסקות בתופעה קמו במקומות שונים בעולם ובהם בישראל. ראשית, לאחר שהמאמר יתאר את התפתחות המושג 'עיר עולם' כיציר העידן הפוסט-תעשייתי וכמוקד האורבני הפעיל במרחב הכלכלי הגלובלי, הוא יעסוק בנושאים הבאים:

1. זיהוי אבני הדרך בהתפתחותה של תל אביב לעיר עולם.
 2. זיהוי המאפיינים לפיהם ניתן לייחס לתל אביב (העיר תל אביב¹ ו/או תל אביב רבתי²) מעמד של עיר עולם, ובהם התמורות במבנה המרחבי, במערך התפקודי ובמרקם החברתי.
 3. איתור התחומים בהם תל אביב רבתי שולטת בחיי הכלכלה, החברה והתרבות של ישראל והערכת השפעתם ומשמעותם על המרחב הלאומי.
 4. כיצד מתפקדת תל אביב רבתי כעיר עולם במציאות הגאופוליטית השוררת באזורנו?
 5. זיהוי הכלים התכנוניים ואפיקי המדיניות דרכם ניתן יהיה, בהנחה שתאומץ מדיניות מרחבית וכלכלית נכונה, לקזז את עוצמת השליטה של תל אביב על המרחב הלאומי.
- שני הנושאים האחרונים יידונו במסגרת פרק הסיכום.

אבני דרך במיצוב המושג 'עיר עולם'

הראשון שטבע את המושג 'עיר עולם' באופן הקרוב להגדרות היום היה פטריק גדס, כשתיאר את לונדון, פריז, ברלין ווינה של ראשית המאה ה-20 כמוקדי הפעילות העסקית בעולם (Geddes 1915). תרומה נוספת למיצוב המושג הם ספריו של

1 תל אביב, ששמה הרשמי הוא תל אביב-יפו, היא העיר המרכזית של מטרופולין תל אביב. בכל מקום בו מוזכרת תל אביב הכוונה לתל אביב-יפו.

2 הכינוי 'תל אביב רבתי' מתייחס לעיר תל אביב ולכל המרחב המיידי המושפע על ידה. בפעמים שבהן ההתייחסות היא למסגרת הגאוגרפית שמעבר לעיר תל אביב, מכונה האזור 'תל אביב רבתי', והוא חופף בדרך כלל למטרופולין תל אביב שתיחומה נקבע למטרות פרסום תוצאות מפקד האוכלוסין והדיור האחרון (1995). במחצית העשור הראשון של המאה ה-21 חורג מרחב תל אביב רבתי מתייחוס המטרופולין, והוא משתרע באזור שבין זיכרון יעקב, בנימינה ופרדס חנה בצפון, לאשקלון בדרום ולמודיעין-בית שמש במזרח.

Hall (1966, 1977, 1984) שסיווג את הערים הבולטות במחצית המאה ה-20 כערים המחזיקות בעוצמה פוליטית, מסחרית, פיננסית, תרבותית וטכנולוגית, והמתפקדות כמרכזי העסקים העולמיים.

אבן דרך חשובה בהמשגת תופעת ערי העולם מיוחסת ל-Freidmann and Wolff (1982), שהגדירו אותה כמוקד השליטה וקבלת ההחלטות וכמושב נותני השירותים היצרניים המתקדמים (תפקודי הסקטורים החמישוני והרביעוני בהתאמה³ של המשק הגלובלי), וקבעו את סדר היום למחקר עתידי על ערי עולם. סדר היום המחקרי הורחב על ידי Friedmann (1986) שהציב השערות להנחיית המחקר על המאפיינים והתפקוד של ערי העולם שהן, לגישתו, תוצר הכלכלה הגלובלית. מחקר חשוב שנוהל ברוח סדר היום וההשערות של Friedmann הוא מחקרה של Sassen (1991), שפורסם בספר *The Global City* והציג את המאפיינים והתפקודים של טוקיו, לונדון וניו יורק המככבות בראש פירמידת ערי העולם. כעשור לאחר פרסום מאמרם של Friedmann ו-Wolff, הציג Friedmann (1995) את הישגי המחקר על ערי עולם בכנס שנערך בווינגטון DC. הכנס היווה את נקודת השיא במחקר ערי עולם על פי הפרדיגמה המאפיינת עיר עולם על פי תפקודיה.

במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה ה-20 קמה באוניברסיטת Loughborough שבאנגליה קבוצת העבודה The GaWC⁴, שהעמידה על סדר יומה את חקר ערי העולם, ורוב העוסקים בחקר ערי העולם והגלובליזציה מרושתים לקבוצה. בין תרומותיה החשובות של קבוצת ה-GaWC לחקר ערי העולם בולטת הסבת ההמשגה של תופעת עיר העולם מהמשגה המתמקדת ב'מקום' להמשגה בה נתפסת עיר העולם כישות השייכת למערכת 'מטה גאוגרפית רשתית'. החוליה העיקרית המחברת את ערי העולם למערכת רשתית היא ענפי השירותים היצרניים והפיננסיים המתקדמים, המקיימים ביניהם יחסי גומלין חובקי עולם (Beaverstock, Smith, and Taylor 2000). הצגת הגישה המטה גאוגרפית אפשרה להרחיב את מושג עיר העולם בתחומים הבאים:

- הרחבת השפעת הגלובליזציה על ערים שאינן ערי עולם והכרה בישות עירונית חדשה – 'ערי חדירה' (Gateway Cities), ערים שדרךן חודרת השפעת הכלכלה הגלובלית לאזורים חדשים, כולל גם למדינות לא מפותחות (Short, Breitbach, and Buckman, and Essex 2000).

3 הסקטור החמישוני עוסק בשליטה ובקבלת החלטות. הוא מאייש בדרך כלל את משרדי האם של הפירמות הרב-לאומיות. הסקטור הרביעוני עוסק במתן שירותים יצרניים מתקדמים. שייכים לו מומחים בתחומי שירות עיקריים כמשפטים, רואי חשבון, אנשי פרסום ושיווק ומומחים בענפי ה-FIRE, כלומר כספים, ביטוח ונדל"ן.

4 GaWC הן ראשי התיבות של שם הקבוצה Global and World Cities שכתובת אתרה באינטרנט היא www.lboro.ac.uk/gawc/. אתר הבית של הקבוצה כולל, נכון לפברואר 2007, מעל ל-220 מאמרים העוסקים בתחומי מחקר שונים על ערי עולם.

- אפיון רשת ערי העולם כרשת 'סוכני שינוי' אנושיים ולא אנושיים הממלאים תפקיד של 'סוכן תמורה' הפועל ברשת, והאחראי על תהליכי התפתחותה והשתנותה (Smith 2003a, 2003b).
- זיהוי מרקמים אזוריים – 'מטרופולין רב-מוקדית' או 'עיר ענק אזורית'⁵ – שבמוקד שלהם עיר עולם. במסגרת מרקמים אלה מתקיימים קשרי גומלין ותלות בתפקודי השירותים היצרניים עם רשתות (גלובליות, תפקודיות ומרחביות) אחרות בתוך האזור פנימה, בדרך כלל דרך 'העיר הראשונה' (The First City)⁶ (Kloosterman and Musterd 2001; Hall and Pain 2006). מרקם אזורי רב-מוקדי נוסף הוא של עיר עולם 'דו-עוגנית' או עיר עולם עם 'עוגנים משלימים' (City Dyads). דוגמאות למרקם דו-עוגני זהו על ידי Stanley (2003) בצפון-אפריקה ובמזרח התיכון – רבאט-קזבלנקה, קהיר-אלכסנדריה ובירות-דמשק.
- הרחבת מספר וסוג מערכות 'השליטה' של ערי העולם המרכיבות את הרשת המטה גאוגרפית. כל מערכת שליטה יכולה לייצר מדרג היררכי משל עצמה. בין מערכות השליטה נכללות גם רשת שליטה חברתית, פוליטית ותרבותית, נוסף על הרשת הכלכלית, הכוללת את תפקודי הסקטורים החמישוני והרביעוני (Taylor 2005). Taylor מרחיב את מגדירי המעמד ההיררכי של עיר העולם על פי הערך הנודאלי (המוקדי) המשקף את מכלול 'סוכני הרשת' המצויים בעיר, ועל פי רמת הקישוריות (Connectivity) של העיר המחברים אותה לערים אחרות.

עיר העולם כיציר העידן הפוסט-תעשייתי והמשק הגלובלי

ערי העולם הן תוצר התמורות החברתיות והכלכליות שהתחוללו במחצית השנייה של המאה ה-20, ובהן הופעת החברה הפוסט-תעשייתית המעוגנת במשק הגלובלי. החברה הפוסט-תעשייתית נבדלת מהתעשייתית בשיטת הייצור ובמאפייניה החברתיים. התעשייתית התמקדה בייצור מוצרים, והפוסט-תעשייתית מתמחה בשירותים יצרניים מתמחים המאפשרים את האינטגרציה בין מערכות הייצור המורכבות ועתירות הידע של המשק היצרני הגלובלי (Crook, Pakulski, and Wters 1992). Dicken (1998) מתאר את המשק הגלובלי כמשק הנשלט על ידי שלושה 'שוקי ענק' – צפון-אמריקה, מערב-אירופה והאגן הפסיפי המערבי. זהו משק המייצר ו/או שולט דרך חברות רב-לאומיות על כ-80% מהייצור העולמי, דרכו עוברת כמחצית מהסחר העולמי, וההשקעות הזרות הישירות, ה-FDI⁷, המניעות את המשק הגלובלי והעוברות בו הן השקעות מצטלבות, הנעות משוק ענק אחד למשנהו. רוב ה-FDI הן בתחום הייצור,

5 'המטרופולין הרב-מוקדית' היא ה-Polycentric Metropolis; 'עיר ענק אזורית' מוגדרת גם כ-MCR) Mega-City Region).

6 'העיר הראשונה' The First City, היא המוקד העירוני הראשי/המרכזי באזור. הוא יכול להיות עיר מרכזית במטרופולין ו/או גם המטרופולין המרכזית במערכות מפותחות יותר.

7 FDI הן ראשי התיבות של Foreign Direct Investments.

אך שיעורן בענפי השירותים היצרניים גדל. במוקד כל אחד משוקי הענק עומדת/ות עיר/ערי עולם שהחשובות ביניהן, אחת לכל שוק, הן לונדון, ניו יורק וטוקיו.⁸ מאפייני החברה הפוסט-תעשייתית והמשק הגלובלי תורמים להבנת מאפייני עיר העולם. הבולט שבהם הוא הכלכלה המתמחה ועתירת הידע היוצרת ביקושים לשירותים יצרניים, שעיקר פעילותה מתקיימת דרך רשתות שיתוף. חלק הולך וגדל של כוח העבודה הפוסט-תעשייתי מחזיק בתעסוקות לא פורמליות, רובן של פריילנסרס, שבולטים ביניהן עיסוקי הסקטור הרביעוני. החברה הפוסט-תעשייתית מאופיינת גם בגיוונה חברתי, בריבוי שסעיה, בסגנון חייה הצרכני היוצר 'נישות שוק' למוצרים ולשירותים רבים, ובכך שהיא מעניקה לפנאי ולפעילות הפנאי ערך כלכלי וצרכני גדול. מתווי דרכה של החברה הפוסט-תעשייתית הם האליטות השולטות בידע ובמידע, ובהן האליטה הקפיטליסטית הבין לאומית' – ה-TCC (Sklair 1991, 2000).⁹ במיוחד מדאגה העובדה שמעורבות הממשלה במשק הלאומי ובחיי הפרט נמצאת בירידה (Gappert 1989). רוב הממשלות נוטות להפריט את שירותיהן ולצמצם את מרכיבי המדיניות החברתית, והן מותירות בידיהן רק את האחריות על הסדרת תפקודו של המשק ותפעולו ואת פיתוח תשתיותיו, ורואות עצמן מחויבות להתערב במתרחש רק במצבי משבר. ההתנתקות ממדיניות חברתית מגבירה את ממדי אי-השוויון, ובחברות פוסט-תעשייתיות רבות הוא הגיע לממדים מדאיגים, כשבראש הסולם חברתי עומדים עשירי העולם הגדולים,¹⁰ המונים רק קומץ מהאוכלוסייה, אך הונם המצטבר גדול מזה שבידי כ-60% מבני האדם השייכים לעשירוני ההכנסה הנמוכים (Beaverstock 2002; Kipnis 2005). לאי-השוויון פנים רבים – תעסוקתי (מקובל כי כל מועסק בסקטורים הרביעוני והחמישוני נתמך על ידי כמה מועסקים במיומנויות נמוכות, ששכרם עלוב ושמשרתם ארעית), אתני, לאומי, דתי, גזעי וכד'. ממדיו החברתיים והמרחביים של אי-השוויון מוגדרים במונחי נגישות להזדמנויות, לשירותים ולמשאבים (Pahl 1970).

מוקדי החברה הפוסט-תעשייתית הם הערים הגדולות, שהבכירות בהן הן ערי עולם. אלה הן ישויות מרחביות ריכוזיות ומקוטבות, המהוות את שער הכניסה והיציאה של המשקים הלאומיים לכלכלה הגלובלית. בערים הגדולות העומדות בראש המערך ההיררכי של הכלכלה, החברה והתרבות, מצויים ספי הכניסה לתפקודים ולשירותים ברמה גבוהה המהווים תשתית להימצאות 'הגמולים הפסיכולוגיים', שהם תנאי לקיומם ולפעילותם של ה'סוכנים האנושיים' המניעים וממנפים את הצמיחה, ובעיקר את אלה המשתייכים לסקטורים הרביעוני והחמישוני (Kipnis 2006).

8 שלוש ערים אלה מופיעות בראש פירמידת ערי עולם במחקרים שונים. המסמך המונומנטלי הראשון שתיאר אותן באופן מלא כערי העולם המובילות היה הספר *The Global City* של Sassen (1991).

9 TCC הן ראשי תיבות של המושג *The Transworld Capitalist Class*. האליטה הקפיטליסטית הבין לאומית מתוארת כחברה שתרבותה קוסמופוליטית, שפתה אנגלית, מרחב פעילותה העולם, והיא חותרת ליעילות תפעולה של המערכת הכלכלית הגלובלית (Sklair 1991, 2000).

10 עשירי העולם הכבדים הם *The Gglobal Supper Rich* (Beaverstock 2002).

תל אביב רבתי כ'עיר עולם'

אבני דרך – הלגיטימציה במחקר העולמי

החל מראשית שנות התשעים תל אביב מוזכרת כ'עיר עולם'. ההתייחסות הראשונה היתה של קלרמן (1993) שתיאר את תל אביב כ'עיר עולם', ושנתיים לאחר מכן היא כבר נתפסה ככזו על ידי כמה ממובילי המחקר בתחום.¹¹ האזכור המשמעותי הראשון של תל אביב כ'עיר בעלת מאפייני עיר עולם' התבסס על סקר שערכה קבוצת Yankee.¹² בסקר Yankee דורגו 25 ערי עולם / ערים גלובליות הממוקמות בגלעין הגאו-כלכלי של העולם, ושזוהו כמוליכות בהיצע תקשורתי תחרותי. בסקר תפסה תל אביב את המקום ה-20 מתוך 25 ערים, וציונה הממוקלל היה 230 מתוך ציון מרבי של 500 (Finnie 1998; Graham 1999). אזכור חשוב אחר היה של Beaverstock ואחרים (1999) שכללו את תל אביב בין 78 הערים שתוארו כ'ערי עולם' ב-15 מחקרים שונים¹³ (טבלה 1).

המחברים הציבו גם מדרג ערי עולם שהושתת על עוצמת הנוכחות של ארבעה תפקודים בסקטור השירותים היצרניים הפועלים במשק הגלובלי,¹⁴ כשנוכחות מזערית של תפקוד נקבעה כקיומן בעיר של שתי פירמות. העוצמה נמדדה כגבוהה, בינונית ונמוכה, ועל פיה נקבע מדרג ערי העולם בהיררכיה בת שלוש דרגות: ערי עולם בדרג אלפא, בדרג בתה ובדרג גמה. לצדן סומנו עוד שלוש רמות של 'כמעט ערי עולם', כלומר ערים שלגביהן היו עדויות שהצביעו על היותן 'ערי עולם' בהתהוות, וביניהן תל אביב, שנמצאה בה נוכחות נמוכה של פירמות בענפי החשבונאות והפרסום (טבלה 2). על בסיס מחקרם של Beaverstock ואחרים (1999) תוארה תל אביב כ'עיר עולם' בהתהוות (Kipnis 2001).

האזכור החשוב האחרון עוד בטרם התבסס מעמדה של תל אביב כ'עיר עולם' הוא של Walker ו-Taylor (2004), שתיארו בעזרת שני מדדים – מדד הקישוריות ומדד הקישוריות היחסית – את עוצמת התלות בין ערי העולם. תל אביב מופיעה, אם כי לא במקום גבוה, ברשתות הערים המוזכרות בשני המדדים.¹⁵ הפרסום האחרון הידוע על

11 ב-1995 פנו Taylor ו-Knox, עורכי סדרת 'ערי העולם' בהוצאת Wiley, למחבר מאמר זה בבקשה לכתוב מונוגרפיה על תל אביב כ'עיר עולם'. לאחר שאושרו ראשי הפרקים, החליטה Wiley שלא להוציא מונוגרפיות על ערים עם פחות ממיליון נפש.

12 חברה בריטית העוסקת ב'יעוץ תקשורתי'.

13 ברשימת 78 הערים מופיעה תל אביב רק פעם אחת על בסיס עבודתם של Finnie and Graham (1998, 1999). מספר המובאות הגדול ביותר הוא 15, והוא נרשם לזכותן של לונדון, ניו יורק, פריז וטוקיו.

14 הענפים הם חשבונאות ('הנה"ח'), פרסום, בנקאות ומשפט (משרדי עורכי דין). המדרג הוצב כתשתית למחקר על פי הגישה הרשתית (Taylor, Walker, and Beaverstock 2000; Beaverstock, Smith, and Taylor 2002).

15 מדד הקישוריות מתאר את עוצמת החיבוריות ההדדית של 100 חברות בסקטור השירותים היצרניים הפועלות במסגרת רשת של 316 ערים. מדד הקישוריות היחסית מתאר את עוצמת החיבוריות של 123 הערים שמדד הקישוריות שלהן הוא לפחות 1/5 מזה של לונדון. המדד מתאר את רמת השירות שכל עיר עולם נותנת ל-122 הערים האחרות, ובכך את הפוטנציאל שיש לה לעשות עסקים במשק הגלובלי.

טבלה 1: מספר האזכורים של ערים ברשימות ערי עולם על פי הגישה החד-מיקומית

אזכורים 15-10		אזכורים 9-5		אזכורים 4-2		אזכור אחד
לונדון	מילאנו	בואנוס איירס	אטלנטה	בחרין	פנמה סיטי	
ניו יורק	סן פרנסיסקו	מינכן	ברצלונה	באזל	פורטלנד	
פריז	סינגפור	ריו דה ז'נירו	בוסטון	ברלין	סנטיאגו	
טוקיו	בריסל	רומא	בון	קהיר	שנחאי	
פרנקפורט	דיסלדורף	וינה	קראקס	קיפטאון	תל אביב	
ציריך	מדריד	בנגקוק	קופנהגן	שארלוט	האג	
שיקגו	מיאמי	בייג'ין	דאלאס	דטרויט	ווינגטון	
לוס אנג'לס	אוסאקה	קלן	גינבה	הרטפורד		
הונג קונג	מקסיקו סיטי	המבורג	קואלה למפור	הונולולו		
סידני	מונטריאול	מנילה	ליון	איסטנבול		
סן פאולו	סיאול	מוסקבה	מלבורן	ג'קרטה		
אמסטרדם	יוסטון	מומבאי	פילדלפיה	ליסבון		
טורונטו	יוהנסבורג	רוטרדם	סיאטל	לוקסמבורג		
		טייפה	שטוטגארט	מיניאפוליס		
		ונקובר		נגויה		

מקור: Beaverstock, Smith, and Taylor, 1999.

טבלה 2: היררכיית ערי העולם לפי הגישה הרשתית ומדד ה-World City-Ness

ערי עולם בדרג Alpha מדד 12-10	ערי עולם בדרג Beta מדד 9-7	ערי עולם בדרג Gamma מדד 6-4		ערי עולם בהתהוות הקבוצה עם עדות חזקה מדד 3
לונדון	סן פרנסיסקו	אמסטרדם	מונטריאול	אתונה
פריז	סידני	בוסטון	רומא	אוקלנד
ניו יורק	טורונטו	קראקס	סטוקהולם	דבלין
טוקיו	ציריך	דאלאס	ורשה	הלסינקי
	בריסל	דיסלדורף	אטלנטה	לוקסמבורג
	מדריד	גינבה	ברצלונה	ליון
	מקסיקו סיטי	יוסטון	ברלין	מומבאי
	סן פאולו	ג'קרטה	בואנוס איירס	ניו דלהי
	מוסקבה	יוהנסבורג	בודפשט	פילדלפיה
	סיאול	מלבורן	קופנהגן	ריו דה ז'נירו
		אוסאקה	איסטנבול	תל אביב
		פראג	קואלה למפור	וינה
		סנטיאגו	מנילה	
		טייפה	מיאמי	
		ווינגטון	מיניאפוליס	
		בנגקוק	מינכן	
		בייג'ין	שנחאי	

מקור: Taylor, Walker and Beaverstock, 2002.

תל אביב כעיר עולם מתאר אותה כעיר שמתקיימות בה עדויות משמעותיות להיותה כזו (Kipnis 2005).

אבני דרך בהתפתחות תל אביב לעיר עולם

ראשיתם של היסודות להתפתחות תל אביב כעיר עולם ביפו, שהיתה כבר במאה ה-19 עיר קוסמופוליטית במעמד מוניציפלי עצמאי. בתקופה זו יש ליפו קו תקשורת 'מודרני' (טלגרף) ותשתית תחבורתית 'מתקדמת' (מסילה לירושלים), ואוכלוסייתה, שקלטה מהגרים בני לאומים רבים, היא רב-תרבותית ו'מודרנית'. הקוסמופוליטיות והרב-תרבותיות באות לביטוי בסגנון החיים, בסגנונות הבנייה ובקיומם של תיאטרון, תזמורות, עיתונות, הוצאה לאור וכד' (קרק 1976, 1984; Kellerman 1993). בתקופה זו מתחיל גם תהליך התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל, כשנמל יפו משמש כנמל העגינה הראשי לאוניות העולם, שרבים מהם נשאים לגור בה. קהילת יהודי יפו גדלה בהדרגה ומניינם הגיע לכ-11 אלף נפש, כשליש מאוכלוסיית העיר ערב מלחמת העולם הראשונה (אנציקלופדיית ויקיפדיה).

בסוף המאה ה-19 החלו יהודי יפו להתכנס בשכונות משלהם שנבנו בתחום המוניציפלי של יפו.¹⁶ בשנת 1906 הקימה קבוצת יהודים מיפו את 'אגודת בוני בתים', ששמה שונה לאחר מכן לאגודת 'אחוזה בית'. האגודה שמה לה למטרה לתכנן ולהקים שכונה חדשה ואיכותית בדגם מערב-אירופי מחוץ לתחום יפו¹⁷ (כץ 1984, 2009). אבן הפינה לאחוזה בית הונחה ב-1909, ובתיה, שהיו נמוכי קומה ומוקפים בגינות, היוו את הגלעין לעיר תל אביב,¹⁸ שבראשית דרכה היתה פרבר לווייני של יפו וכלכלתה היתה תלויה בה. במאורעות 1921 התנתקה תל אביב מיפו, והיתה לעיר עצמאית שקיבלה מעמד מוניציפלי של עיר בשנת 1934, כשמניין תושביה היה כבר 100 אלף (אנציקלופדיית ויקיפדיה). בתום מלחמת העצמאות (1948) אוחדה יפו, שרוב תושביה נטשו אותה, עם תל אביב, ששמה הרשמי נקבע כ'תל אביב-יפו' (ח'מאיסי 2009).

מראשית דרכה העצמאית היתה תל אביב המרכז העסקי, הכלכלי, החברתי והתרבותי של היישוב היהודי בארץ ישראל. מרכז העסקים הראשי (המע"ר) שלה, שהתפתח באזור אחוזת בית (שחר 1968), מהווה עד היום את המוקד/הגלעין ההיסטורי של המע"ר העירוני והמטרופוליני. בשנות השישים דילג המע"ר לעבר רחוב שאול המלך בקרבת הקריה, שהיתה אז המושב הרשמי של ממשלת ישראל. משם הוא התפרש לאורך האיילון, עורק התחבורה העיקרי המתמשך לאורכה של תל אביב, שם דחק בתהליך של 'חדירה והתנחלות' את מתחם התעשייה הירוד של העיר. במקביל

16 השכונות הראשונות היו נוה צדק ונוה שלום שהוקמו בתחום שיפוט יפו.

17 המניעים להקמת שכונה יהודית מחוץ לתחום שיפוט יפו נבעו מהרצון לקיים חיים עבריים עצמאיים, לשפר את תנאי המחיה, ולהימנע מלחצי השלטון העות'מאני שחייב את יהודי יפו לעבור דירה מדי שנה.

18 ההיסטוריה של תל אביב מתוארת בהרחבה אצל שביט וביגר (2001/2002). הפרטים המתוארים כאן הם רק בבחינת אבני דרך בתהליך התפתחותה של תל אביב לעיר עולם.

הוקמה שלוחת מע"ר בחוף הים, שם אמור היה להיות אזור 'הסיטי' של תל אביב (Kipnis 1998). תל אביב ממריאה למעמד של עיר עולם החל מסוף שנות השמונים עם הופעת הניצנים הראשונים של החברה הפוסט-תעשייתית, ומתחיל תהליך שילובה של ישראל בכלכלת המשק הגלובלי.

ישראל הפוסט-תעשייתית המעוגנת במשק הגלובלי

המבחן העיקרי לקיומה של חברה פוסט-תעשייתית הוא שיעור המועסקים בשירותים.¹⁹ אך למרות שכוח העבודה התאפיין תמיד בשיעור גבוה של מועסקים בענפי השירותים, עד לסוף שנות השמונים היתה ישראל רחוקה מלהציג מציאות פוסט-תעשייתית (Kellerman 1986). המפנה התרחש במעבר בין עשור השמונים לתשעים, ומניעיו היו גל העלייה שבמהלכו הגיעו לארץ כמיליון עולים; התקווה לשלום ולרגיעה שגאתה בעקבות הסכם אוסלו, ושהביאה להחלשת החרם הערבי על שלושת מדרגיו;²⁰ ומכלול היתרונות שהיו לישראל כ'מדינת גשר' בין השוק האירופי (EEC) לבין השוק החופשי האמריקני (NAFTA) (רווה 1991). בעיקר נהנתה ישראל מגידול מהיר בהשקעות הזרות הישירות (FDI) שהביאו להפיכתה למוקד היי-טק וחדשנות טכנולוגית בקנה מידה עולמי. בגין הצלחותיה של ישראל בענפי ההיי-טק, והיותה מוקד עולמי של 'חברות הזנק' (Start-Up) (Kipnis 2004), היא נתפסה בעיני רבים כ'עמק הסיליקון' השני או כ'עמק הסיליקון של אירופה'. כל אלה עוררו את המשק הישראלי, והביאו לתמורה במבנה התעסוקה ולעלייה מהירה בהיקף ההשקעות הזרות הישירות.²¹ אחד הביטויים הבולטים למפנה הוא הגידול בתמ"ג לנפש שעלה מ-11 אלף דולר ב-1991 ל-19 אלף דולר ב-2005 (למ"ס, השנתון הסטטיסטי 1991 ו-2006).²²

ביטוי נוסף לתמורות המתארות מעבר לחברה פוסט-תעשייתית הוא השינויים המבניים בתעסוקה (טבלה 3). בין 1990 ל-2005, בשעה שכל התעסוקה גדלה ב-67%, היו חמישה ענפים שמשקלם היחסי גדל מעל למוצע הארצי, ומולם ארבעה ענפים שמשקלם היחסי קטן ו/או שהתעסוקה בהם ב-2005 היתה נמוכה מזו שב-1990. בין הענפים הצומחים ראויים לציון הפיננסים והשירותים העסקיים, ענף שירותי אוכל

19 על פי Bell (1973), חברה פוסט-תעשייתית היא חברה עתירת שירותים. Castells (1996) הראה כי שיעור המועסקים בענפי השירותים שונה מחברה פוסט-תעשייתית אחת לשנייה. הוא גבוה בבריטניה ובארצות הברית, נמוך ביפן וממוצע בין השניים בגרמניה.

20 החרם הראשוני הוטל על חברות ישראליות, השניוני הוטל על חברות שניהלו קשרי מסחר עם ישראל והשלישוני הוטל על חברות שהשקיעו בישראל.

21 בין 1993 ל-2005 גדל ה-FDI מ-760 מיליון דולר ל-4 מיליארד דולר בשנת 2000 ול-6 מיליארד דולר ב-2005 (נתונים מאתר האינטרנט של בנק ישראל).

22 אלמלא המשבר הכלכלי של ראשית העשור, יכול היה התמ"ג לנפש ב-2005 להיות גדול יותר. התמ"ג הישראלי נמוך יחסית מזה של רוב המדינות המפותחות, בעיקר בשל העובדה שגודל המשפחה הממוצע בישראל כמעט כפול מזה שבמדינות המובילות בכלכלת העולם. ב-2007, ערב כניסת ישראל למועדון ה-OECD, היתה התפוקה הלאומית לנפש 20 אלף דולר (טבלאות שפורסמו ב-הארץ דה מרקר מה-20.5.07).

ואירוח וענף השירותים הציבוריים והקהילתיים, הנחשבים לסמן הימני של העידן הפוסט-תעשייתי. בה בעת התעסוקה בענפים המסורתיים התכווצה.

טבלה 3: שינויים מבניים בתעסוקה ובמשלחי היד בישראל בין 1990-2005 (אחוזים)

הענף	% השינוי	משלח היד	% השינוי
כל המועסקים	67.1	כל המועסקים	67.1
הענפים הצומחים:		משלחי היד המתרחבים:	
פיננסים ושירותים עסקיים	180.8	עובדים לא מקצועיים	367.6
מסחר ושירותי אוכל ואירוח	108.9	אקדמאים	178.8
שירותים ציבוריים וקהילתיים	84.0	מנהלים	86.1
תחבורה, אחסנה ותקשורת	77.9		
בינוי ועבודות ציבוריות (ענף יציב)	67.1		
הענפים הנסוגים:		משלחי יד נסוגים	
חשמל ומים	36.6	פקידים	61.1
תעשייה	21.7	עובדי מכירות ושירותים	57.0
חקלאות	-20.0	מקצועות חופשיים וטכניים	55.2
שירותים אישיים	-59.3	עובדים מקצועיים בתעשייה ובבנייה	29.6
		עובדים מקצועיים בחקלאות	-33.2

מקור: למ"ס, השנתון הסטטיסטי לישראל, 2006.

תהליך דומה של שינוי מבני התרחש במשלחי היד (טבלה 3). בין אלה שהתרחבו נמנים משלח היד האקדמי, שגידולו נובע מהגידול בהשכלה, ומשלח יד של מנהלים, שגידולו מתבקש מאופיו של המשק הפוסט-תעשייתי המשולב בכלכלה הגלובלית. יחד עם אלה בולט במיוחד הגידול במשלח היד המכונה עובדים לא מקצועיים, שמשקלם היחסי גדל בכ-370%. השערתנו היא שהגידול באחוז העובדים הלא מקצועיים משקף את אחד ממאפייני המשק הפוסט-תעשייתי, שהוא עתיר תעסוקה בשירותים הסובבים והתומכים בעיסוקי הסקטורים הרביעוני והחמישוני. בין אלה נזכיר את מועסקי רשתות המסחר הגדולות ואת שירותי האירוח, הנמנים עם המעסיקים הגדולים של עובדים לא מקצועיים, ובמקרים רבים גם של עובדים לא מקצועיים עונתיים (Storper and Walker 1984). העיסוק הלא מקצועי הוא גם מקור תעסוקה לנשים שהשתתפותן בשוק העבודה גדלה מאוד,²³ של עולים שרבים מהם היו מוכנים להיקלט בכל תעסוקה, ושל סטודנטים המממנים את לימודיהם. הנסיגה במספר המועסקים במשלחי היד עובדי מכירות ושירותים מוסברת בין היתר על ידי הגידול בעובדים הלא

23 בין 1990 ל-2005 גדל מספר הנשים המועסקות פי שניים, בשעה שמספרן בין המועסקות הבלתי מקצועיות גדל פי 16.5 (למ"ס, השנתונים הסטטיסטיים 1991 ו-2006).

מקצועיים. מן העבר השני של סולם התעסוקות, הירידה במספר השייכים למשלח היד עובדים במקצועות חופשיים וטכניים מוסברת בכך שרבים מהשייכים למשלח יד זה הם גם אקדמאים, וככאלה סווגו בין המועסקים במשלח יד אקדמי שגדל מאוד. הירידה בתעסוקה במשלחי היד של עובדים מקצועיים בתעשייה ובחקלאות מוסברת הן על ידי הכנסת טכנולוגיה מתקדמת, שאפשרה בחלק מהמקרים לתפעל אותה בעזרת עובדים לא מקצועיים, אך גם כתוצאה מכך שלעובדים רבים, בעיקר בענפי ההיי-טק, יש השכלה אקדמית, והם רשומים תחת סיווג משלח יד זה.

ביטוי חשוב נוסף לתמורות המתחוללות במשק הישראלי הוא 'מעמדו התחרותי' של המשק הישראלי בהשוואה למשקים אחרים בעולם. על פי מדד התחרותיות, בשנת 2007 הוצבה ישראל במקום ה-21 בעולם (זכתה ל-74.3 אלף נקודות מתוך 100 אלף אפשריות), והיא שיפרה את דירוגה בשלושה מקומות יחסית לדירוגה ב-2006 (טבלה 4).

שינויים מבניים מואצים בתל אביב

השינויים המבניים בתעסוקה במשק הישראלי הפוסט-תעשייתי, באים לביטוי ביתר עוצמה בתל אביב ובתל אביב רבתי. טבלה 5 מציגה את התמורות שחלו בענפים הכלכליים של תל אביב בין 1990 ל-2005, כשהענפים מדורגים על פי אחוז השינוי במספר המועסקים שעבדו בענפי הכלכלה של העיר תל אביב (כולל גם יוממים לתל אביב המגיעים מכול חלקי הארץ). הטבלה מראה גם את הגידול במועסקים בענפי המשק על פי מקום מגוריהם ביחידות גאוגרפיות בתוך המטרופולין ומחוצה לה. הנתונים הם עדות לשינויים בכיוון 'מעלה' שעבר המשק התל אביבי, ואת הצניחה בתעסוקה בענפים ש'יגלושו' אל מחוץ לתל אביב. בין הענפים הצומחים בולטים ענפי הפיננסים והשירותים העסקיים, ובין הנסוגים התעשייה והשירותים האישיים.

התמורות המבניות בתעסוקה ניכרות גם בטבלה 6 המראה את השינויים בתעסוקה על פי משלח יד. מהנתונים בולט במיוחד הגידול בעובדים במשלחי יד אקדמיים, עובדים לא מקצועיים ועובדים במסחר ובשירותים. ההסברים האפשריים לשינויים כאלה במערך משלחי היד דומים לאלה שניתנו לתמורות במשק הישראלי. מבין הנתונים שבטבלה 6 ראויים לציון אלה המתארים את אחוז המועסקים במשלחי היד השונים יחסית למשקלם במשק הישראלי.²⁴

ככלל, אחוז המועסקים בתל אביב ובמטרופולין גבוה מהאחוז שלהם בכלל האוכלוסייה ב-2005. בעיקר בולט האחוז הגבוה של מועסקים במשלחי יד המאפיינים את ליבת המשק הפוסט-תעשייתי ומאפשרים לה, כ'עיר הראשונה' השולטת על ענפי תעסוקה ומשלחי היד הפוסט-תעשייתיים, להיות שורה של ישראל למשק הגלובלי. תופעה דומה קיימת גם בשווייץ, בבלגיה ובאירלנד הדומות לישראל, שבהן מחזיקה

24 בסוף 2005 מנתה אוכלוסיית המטרופולין שלושה מיליון נפש, מהם כ-380 אלף בעיר תל אביב, העיר המרכזית של המטרופולין. אוכלוסיית המטרופולין מהווה 44% מאוכלוסיית ישראל, כשאוכלוסיית העיר תל אביב מהווה 5.5% מכלל תושבי ישראל.

טבלה 4 : מדד התחרותיות העולמית – מדרג המדינות בסקר IMD

נסוגו בדירוג בין 2006-2007 מספר מקומות			שיפרו דירוג בין 2006-2007 מספר מקומות			לא שינו דירוג בין 2006-2007	דירוג המדינה ב-2007
+ 5	4-3	2-1	+ 5	4-3	2-1		
	איסלנד קנדה	הונג קונג	לוקסמבורג הולנד שוודיה		סינגפור שווייץ אוסטריה	ארצות הברית דנמרק	עד סטיית תקן אחת מעל הממוצע
אוסטרליה פינלנד יפן	אירלנד אסטוניה צ'ילה	נורבגיה טיוואן מלזיה	גרמניה	סין ישראל	בלגיה ניו זילנד	בריטניה הודו	יותר מסטיית תקן אחת מעל הממוצע
	צ'כיה תאילנד קולומביה	סלובקיה פורטוגל סלובניה	איטליה	קוריאה ירדן	ספרד צרפת	הונגריה יוון בולגריה	עד סטיית תקן אחת מתחת לממוצע
תורכיה ברזיל ד. אפריקה	הפיליפינים ארגנטינה	מקסיקו פולין קרואטיה אינדונזיה ונצואלה	רומניה	רוסיה			יותר מסטיית תקן מתחת לממוצע

מקור: IMD World Competitiveness Yearbook, 2007.

ממוצע הדירוג הוא 65,787 נקודות מתוך 100,000 (ארצות הברית) ונמצא בין הודו לצ'ילה. סטיית תקן שווה 17,639. ישראל דורגה במקום ה-21 בשנת 2007 (מתוך 55 מדינות שמדד התחרותיות שלהן נמדד).

טבלה 5 : שינויים מבניים בתעסוקה בתל אביב-יפו, בשאר המטרופולין ובשאר ישראל 1990-2005 ; דירוג הענפים על פי השינוי במועסקים העובדים בתל אביב-יפו (אחוזים)

מועסקים מתגוררים				מועסקים עובדים בתל אביב-יפו	
בשאר ישראל	בכל המטרופולין	בשאר המטרופולין	בתל אביב- יפו		
71.4	62.4	65.0	49.8	28.4	כל המועסקים
215.3	161.2	165.5	147.4	76.3	פיננסים ושירותים עסקיים
90.8	75.3	76.9	66.6	71.0	שירותים ציבוריים וקהילתיים
-16.2	-34.4	-33.1	-100.0	50.0	חקלאות
64.7	69.6	78.6	20.0	37.5	בינוי ועבודות ציבוריות
73.9	81.7	78.5	100.0	17.8	תחבורה אחסנה ותקשורת
34.5	44.9	77.5	-100.0	15.6	חשמל ומים
120.8	97.3	110.4	45.7	12.4	מסחר ושירותי אירוח
39.7	3.7	7.6	-20.3	-30.8	תעשייה
-66.2	-52.0	-52.1	-51.7	-67.9	שירותים אישיים

מקור: למ"ס, השנתון הסטטיסטי לישראל, 1990 ו-2006.

טבלה 6: משלחי יד של תושבי תל אביב-יפו ב-2000 ו-2005, ושל העובדים בתל אביב והעובדים בשאר המטרופולין ב-2005 (משלחי היד מדורגים לפי היחס 2005/2000)

משלחי היד	עובדים בתל אביב-יפו	גרים בתל אביב-יפו			גרים בשאר מטרופולין תל אביב
השנה	2005	2000	2005	יחס 2005/2000	2005
מספר המועסקים (000)	337.8	160.0	185.5	1.159	985.8
המועסקים לפי משלח יד באחוזים	100.0	100.0	100.0		100.0
אקדמאים	17.3	15.5	20.2	1.502	14.7
עובדים לא מקצועיים	6.5	9.8	12.9	1.316	4.6
מסחר ושירותים	18.6	20.3	22.1	1.262	20.7
עובדים מקצועיים בחקלאות	2.0	1.7	1.7	1.185	0.8
חופשי וטכני	15.1	16.7	16.8	1.160	15.2
פקידים	22.1	17.0	15.0	1.022	19.3
מנהלים	7.3	10.6	8.8	0.965	6.6
עובדים מקצועיים בתעשייה ובבנייה	6.5	12.1	8.1	0.804	14.7
מועסקי תל אביב כ- % מ ישראל (כל המועסקים)	13.5	7.2	7.4		39.5
פקידים	18.5	7.3	6.9		47.3
מנהלים	17.4	10.7	11.5		45.7
אקדמי	16.8	9.2	10.7		41.3
חופשי וטכני	13.6	8.0	8.3		40.0
מסחר ושירותים	12.4	8.2	8.1		40.3
עובדים לא מקצועיים	10.7	5.5	6.3		21.8
עובדים מקצועיים בחקלאות	10.7	4.1	5.1		20.7
עובדים מקצועיים בתעשייה ובבנייה	8.3	4.4	3.5		32.2

מקור: עיריית תל אביב-יפו, שנתון סטטיסטי, 2001 ו-2006.

העיר הראשונה את רוב 'קופת' תעסוקות השירותים היצרניים, והן מהוות שער המוצא והכניסה העיקרי של מדינותיהן למשק הגלובלי (Glanzmann, Gabi, Kruse, Thierstain, and Grillon 2006; Vandermotten, Roelandts, Aujean, and Castiau 2006; Van Egeraat, Sokol, and Stafford 2006).

תמורות במבנה הפיזי והמרחבי של תל אביב

המבנה המרחבי של תל אביב ושל האזורים הגובלים בה – הבורסה ברמת גן ומרכז גבעתיים הידוע כ'גבעתיים סיטי'²⁵ יחד עם מרחב תל אביב רבתי, משקפים את התמורות שעברו על האזור בתהליך שעשה את תל אביב לעיר עולם. התמורות

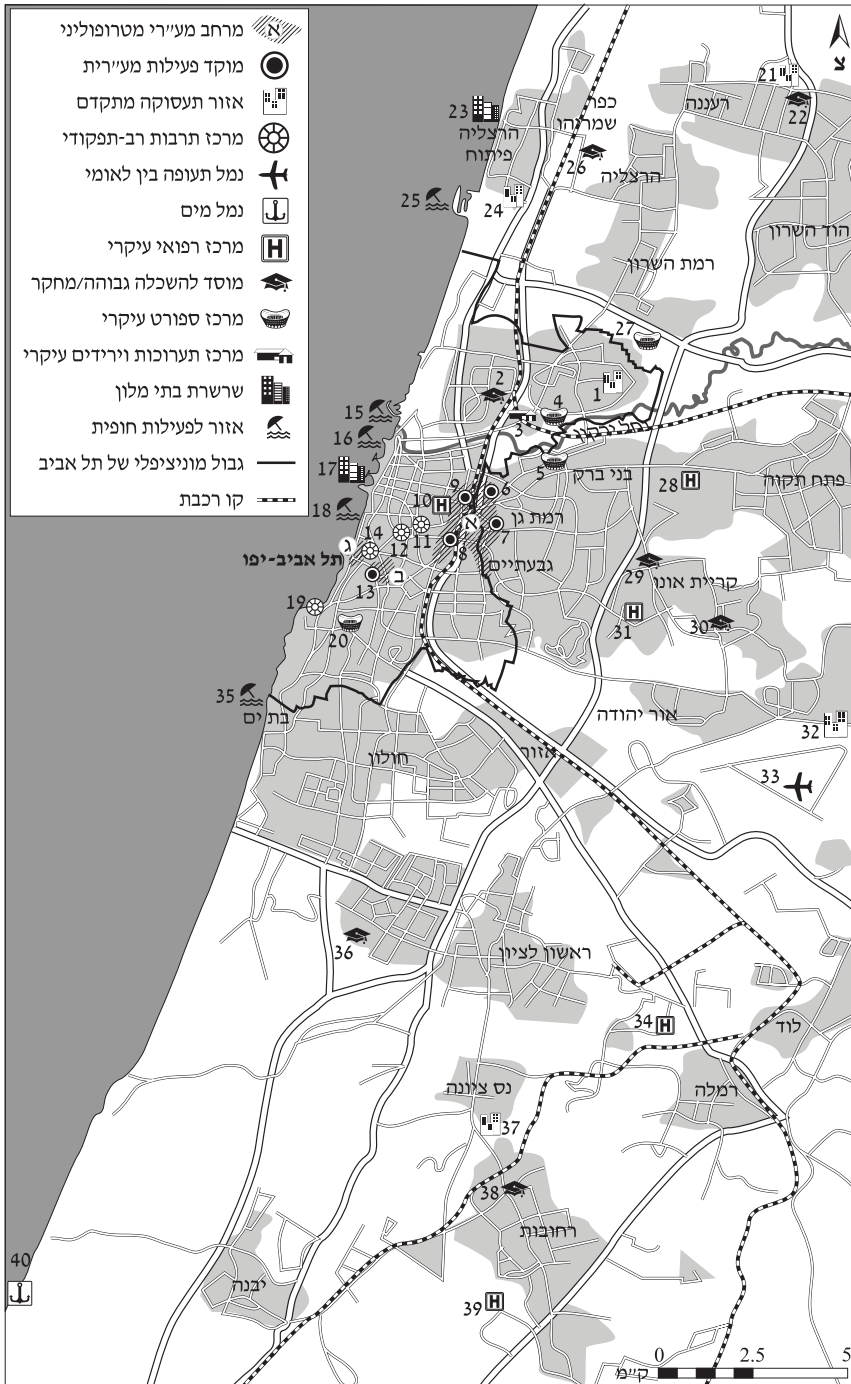
²⁵ באזור המפגש בין אלה לבין תל אביב, מתוכנן לקום פרויקט 'תל אביב 2000', שהוא התשובה התל אביבית לתחרות על מיקום הפעילות המע"רית.

באות לביטוי בתחומים שונים, שהבולטים בהם התנשאות קו הרקיע של תל אביב, כולל גם באזורים הסמוכים – הבורסה ו'גבעתיים סיטי', והתהוות מוקדי פעילות מתמחים בתל אביב ובאזורי הליבה שבמעטפת העיר. בשעה שהאזורים המתמחים בתל אביב הם מוקדי פעילות עסקית, תרבותית או נופשית, האזורים המתמחים במרחב תל אביב רבתי הם אזורי תעסוקה מתקדמים המתמחים בתעשייה עתירת ידע ובשירותים עסקיים יצרניים (כהרצליה פיתוח,²⁶ צפון רעננה ואזור התעסוקה המתקדם המשותף לרחובות ולנס ציונה). הם מהווים גם אזורי תחבורה המשולבים בתעשייה ובמתקני תפעול לוגיסטי ותשתית (כנמל התעופה בן-גוריון, שעבר מתיחת פנים עם פתיחת טרמינל שלוש, ונמל אשדוד, שהוא 'כפיל' של נמל חיפה ומתפקד כנמל הים של מטרופולין תל אביב, שבסביבתו מוקמו בית זיקוק ותחנת כוח. נמל אשדוד מתוכנן להיות 'נמל היובל', שעל פיתוחו הוחלט ב-1995). כך התפתחו במהירות באזור תל אביב ובמרחב הסמוך לה מרכזי רפואה גדולים ומתמחים ומוסדות להשכלה גבוהה ולמחקר. תמורות אלה משקפות נאמנה את היותו של אזור תל אביב רבתי אזור פעילות פוסט-תעשייתי, והעוגן הכלכלי והתשתיתי העיקרי של ישראל המחוברת למשק הגלובלי (איור 1).

התהוות מוקדי פעילות מתמחים ורב-תפקודיים בתל אביב

במחצית העשור הראשון של המאה ה-21 יש לתל אביב רבתי קווי מבנה השונים ללא הכר מאלה שהיו לה לפני עשור או שניים. השינויים העתידיים – פיתוח רשת מטרופוליטית קווי רכבת תחתית ועילית, הקמת איים מלאכותיים, ניצול זכויות אוויר מעל עורקי התחבורה ופיתוח מוקדי ענק רב-תכליתיים ורב-תפקודיים כפרויקט 'תל אביב 2000' – יעצימו עוד את שידוד המערכות המרחבי שהעיר עוברת. מולך השינוי היה המע"ר, שהחל את נדודיו מאחוזת בית כבר בסוף שנות השישים, והפך במהלך שנות התשעים למע"ר מטרופוליני בעל שלושה גלעינים המשרת את סביבתו המיידית – העיר תל אביב ותל אביב רבתי – ומשמש כגלעין הקשה של הליבה הכלכלית של ישראל.

בה בעת קמו בתל אביב מוקדים רב-תפקודיים/רב-תחומיים מסוגים שונים, ובהם מרכז פיננסי השוכן במע"ר ההיסטורי ובשוליו והמאגד את מרבית משרדי האם של המוסדות הפיננסיים (סדן ולובנטל 2002), מרכזי תרבות רב-תפקודיים, מרכזי בילוי, מרכזי ספורט, מרכז ירידים, מרכזי הסעדה מתמחים ו/או מגוונים, מוקדי היי-טק ושירותים עסקיים, ובהם אזור לתעסוקות עתירות ידע מתקדמות בקריית עתידים שבצפון-מזרח העיר. העצמת תהליך היווצרות האזורים המתמחים משולב בתהליך הטיפוס לגובה, הכולל בחלקו מבני מגורים רבי-קומות. אלה מחייבים את שילוב מוקדי הפעילות המתמחים והמגורים הנלווים להם – המשרתים קהל רב כיוממים, מבקרים ודיירים – עם פיתוח אמצעי הסעה המונית, ובהם אמצעים מסילתיים.

איור 1: פריסת מוקדים במרחב תל אביב רבתי.

מוקדי פעילות בגלעין	מוקדי פעילות במעטפת הגלעין
א. מתחם מע"רי - האיילון	21. אזור תעסוקה רעננה צפון
ב. מתחם מע"רי - המע"ר ההיסטורי	22. האוניברסיטה הפתוחה
ג. מתחם מע"רי - 'הסיטי'	23. שרשרת מלונות הרצליה
1. אזור תעסוקה קריית עתידים	24. אזור תעסוקה הרצליה פיתוח
2. אוניברסיטת תל אביב	25. חוף המרינה הרצליה
3. מרכז הירידים	26. המרכז הבינתחומי הרצליה
4. מרכז הספורט הלאומי תל אביב	27. מרכז הטניס רמת השרון
5. האיצטדיון הלאומי רמת גן	28. המרכז הרפואי רבין
6. מתחם הבורסה	29. אוניברסיטת בר-אילן
7. מתחם 'גבעתיים סיטי'	30. הקריה האקדמית אונו
8. מתחם עזריאלי	31. המרכז הרפואי ע"ש חיים שיבא
9. 'תל אביב 2000' (עתיד)	32. אזור התעסוקה - התעשייה האווירית
10. המרכז הרפואי איכילוב	33. נמל התעופה בן-גוריון
11. מרכז גולדה - מוזיאון תל אביב	34. המרכז הרפואי אסף הרופא
12. בית הבימה, היכל התרבות וביתן הלנה רובינשטיין	35. חוף בת ים
13. המרכז הפיננסי - מטות הבנקים והבורסה	36. המכללה למנהל ראשון לציון
14. מרכז סוזן דלל	37. אזור תעסוקה נס ציונה-רחובות
15. חוף תל ברוך	38. מכון ויצמן למדע
16. מתחם נמל תל אביב	39. מרכז רפואי קפלן
17. שרשרת מלונות תל אביב	40. נמל אשדוד
18. הטיילת	
19. יפו העתיקה	
20. איצטדיון בלומפילד	

ממע"ר של עיר למע"ר מטרופוליני

גלעין המע"ר נוצר באחוזת בית (שחר 1968). בשנות השישים התחיל תהליך הזחילה החוצה של המע"ר, שלוה בהגדלת שטח הרצפות למסחר ולמשרדים. תחילה התפרש המע"ר לצפון ולצפון-מזרח ולעבר אזורי המגורים (שחר 1968), ובראשית שנות השבעים התרחב בדילוג לעבר רחוב שאול המלך וציר האיילון במזרח ומערבה לעבר חוף הים, שם הוקמה 'הסיטי' של תל אביב (איור 2). הזחילה מזרחה קירבה את המע"ר לקריית הממשלה (מוקד משרדי הממשלה עד העברתם לירושלים) ולנתיבי איילון, עורק התחבורה העיקרי של מטרופולין תל אביב ומוצא הדרכים לירושלים, לחיפה, לבאר שבע ולנמל התעופה בן-גוריון (הר-פז, שחר, גנני וכחן 1977; גרייצר 1991; Kipnis 1998). בנייה מואצת של מבני מסחר ומשרדים מתרחשת גם בערי המטרופולין הסמוכות, ובראשן באזור הבורסה שברמת גן ובהרצליה פיתוח (Kipnis and Borenstein 2001). לבד מאלה מתבצעת גם היום זחילה של תפקודים מע"ריים מתל אביב לעבר מוקדים יישוביים שבליבת המטרופולין, בעיקר כתוצאה מפערי שומות הארנונה לעסקים שבין

איור 2: גלעין המע"ר במתחם 'הסיטי' שהוקם בחוף תל אביב.

תל אביב לבין יישובי הטבעת הפנימית של תל אביב רבתי. מע"ר המטרופולין, המהווה גם את הגלעין הקשה של הליבה הכלכלית של ישראל, מורכב משלושה גלעינים מתמחים ומשלוחה (Kipnis 1998; Kipnis and Borenstein 1998; Kipnis and Noam 2001):

- המע"ר ההיסטורי, שמוקדו באחוזת בית ושלוחותיו לעבר שדרות רוטשילד. המע"ר ההיסטורי מתמחה בשירותים פיננסיים, ובהם משרדי האם של הבנקים.
- מע"ר האיילון, הכולל את רחוב שאול המלך, אזור הבורסה ברמת גן ואת 'גבעתיים סיטי'. מע"ר האיילון מתמחה בשירותים יצרניים ובמו"פ, כולל של חברות הזנק. לגלעין מע"ר האיילון יש שלוחה שהתפתחה באזור התעשייה (לשעבר) של הרצליה פיתוח.
- מע"ר 'הסיטי' שלחוף הים, המאכלס משרדי ארגונים, מוסדות ומשרדי אם של חברות תעשייתיות.

מרכזי תרבות/פעילות רב-תכליתיים

עוד בטרם היתה תל אביב לעיר עולם, היו בה מוקדי פעילות תרבותית רב-תכליתיים. הבולט שבהם הוא המרכז המאכלס את בית הבימה (1945), את היכל התרבות (1957) ואת ביתן הלנה רובינשטיין לאמנות בת זמננו (1959). המרכז תפקד כ'אשכול' מוסדות תרבות הפועלים כל אחד על פי לוח זמנים הייחודי לו, והוא עוצב בסגנון 'מודרני' המציע פעילות מגוונת (תיאטרון, תזמורת ומוזיאון לאמנות). השינוי בתפיסת אופיו של מרכז תרבות רב-תפקודי התרחש עם הקמתו של מרכז גולדה לאמנויות ברחוב שאול המלך וחנוכתו ב-1994. מרכז גולדה, הכולל את בית האופרה ואת בית התיאטרון הקאמרי, שולב במרקם שכלל מוקדי תרבות אחרים, ובהם מוזיאון תל אביב לאמנות וספריית

בית אריאלה,²⁷ ולצדס מבנה משרדים, מוקדי בילוי ושכונת מגורים יוקרתית.²⁸ זהו מרכז רב-תכליתי שעוצב ומופעל בסגנון פוסט-מודרני, ופועל, עקב גיוונו, סביב השעון. קיימים בתל אביב מרכזי תרבות רב-תכליתיים נוספים, שהבולטים ביניהם הם מרכז סוזן דלל שבפאתי שכונת נוה צדק ומתחם יפו העתיקה. מרכז סוזן דלל נחנך ב-1989, ומשולבים בו המבנים המוזנחים של בתי הספר שפעלו בתקופת העדנה של ראשית תל אביב. מבני בתי הספר שופצו ושומרו, והוסבו למרקם המשרת את המרכז לאמנויות המחול של ישראל. ליד המרכז הוקמו מבני מגורים, שיחד עם שכונות העבר, נוה צדק ונוה שלום העוברות תהליך 'האצלה' (גי'נטריפיקציה), מציעים מגוון מיוחד של מגורי יוקרה. לצד המגורים ממוקמים גם משרדים, גלריות ומוזיאון (מוזיאון נחום גוטמן) ואזורי בילוי. מרכז סוזן דלל פועל כמרכז פוסט-מודרני שמתקיימת בו פעילות רוב שעות היממה.

מוקד נוסף הוא מתחם יפו העתיקה, שפיתחה 'החברה לפיתוח יפו העתיקה' החל מתחילת שנות השישים. בראשית דרכו הציע המתחם פעילות רב-תחומית כבילוי והסעדה, גלריות לאמנות, ומגורי אמנים שכללו סטודיו ליצירה ולשיווק מוצרי אמנות. ברבות הימים הוקם לצדו תיאטרון גשר (שעזב למשכן קבוע אחר ביו). בראשית שנות התשעים הורחב המרכז לעבר נמל יפו שיועד להתפתח כאזור תיירות, נופש וספורט, כשחלק מההאנגרים הוסבו לתפקודי מסחר ובהם גם למשרדים, בעיקר כאלה המתפקדים בסקטור השירותים היצרניים.

המרכז הרב-תכליתי העתידי 'תל אביב 2000'²⁹ נמצא עדיין בגדר של רעיון, ותוכנית קונספטואלית להקמתו זכתה בתחרות. המרכז אמור לקום במפגש הגבולות בין תל אביב לרמת גן ולגבעתיים, ולהוות משקל נגד למרכזים המתחרים ברמת גן ובגבעתיים. מתחם 'תל אביב 2000' יושב על האיילון וכולל בתחומו את תחנת הרכבת מרכז (תחנת סבידור). ככזה הוא מהווה עוגן מרכזי במע"ר המטרופוליני של תל אביב רבתי המחובר לשאר ישראל, שיתפקד כמוקד לפעילות רב-תחומית שתכנס תחת קורת גג אחת צומת תחבורתי, פעילות עסקית, מגורים יוקרתיים, מוקדי תרבות, בילוי וספורט ושטחים ציבוריים פתוחים.

קו רקיע מתרומם אל על

השינוי הבולט ביותר בנוף תל אביב הוא הזדקרות קו הרקיע (איורים 3, 4 ו-5). מעיר שבניינה התנשאו במשך שנים לגובה שלוש עד ארבע קומות, תל אביב של היום היא

27 מוזיאון תל אביב היה קיים כבר ב-1932, אך נחנך באתרו הנוכחי ב-1959 והורחב ב-2002. הספרייה העירונית הראשונה נפתחה ב-1922. היא הועברה למשכנה החדש תחת השם בית אריאלה ב-1977.

28 ממחקר שערך ד"ר לוריא מחברת 'תימלור' עולה כי הביקוש למגורים במגדלי יוקרה גדול מההיצע, בעיקר בשל רצונם של אנשים אמידים להתגורר סמוך למרכזי תרבות (מירובסקי 2007).

29 בתחרות לעיצוב 'תל אביב 2000' זכה משרד האדריכלים מנספלד קהת מחיפה.

עיר שמגדלים רבים לה, וקו הרקיע שלה דומה לזה של ערים רבות בעולם המחזיקות בתואר עיר עולם. התמורה בקו הרקיע כה מרשימה, שאתרי אינטרנט שונים מציגים ברשימות מפורטות את גורדי השחקים של תל אביב,³⁰ והניו יורק טיימס קבע כי "תל אביב הפכה למיני מנהטן", וכי משקיעים בנדל"ן איכותי מעדיפים את מגדלי היוקרה של תל אביב על פני 'המפטונס'³¹ (שירות הארץ דה מרקר 2007).

גורד השחקים הראשון של תל אביב הוא מגדל שלום מאיר. המגדל בן 36 הקומות נחנך ב-1965 ומתנשא לגובה 142 מטרים.³² במהלך למעלה מ-40 שנה, ובעיקר מאז כניסת ישראל לעידן הפוסט-תעשייתי בשנות התשעים, התרבו גורדי השחקים בתל אביב ובשכנותיה, בעיקר באזור הבורסה של רמת גן השוכן על גבול תל אביב. אזור הבורסה (להבדיל ממתחם הבורסה שהוא רק קטע מאזור המכונה 'הבורסה'), הוא המוקד הצפוני של גלעין המע"ר המטרופוליני שלאורך האיילון. בין מגדלי הבורסה בולט בגובהו מגדל 'שער העיר' בן 68 הקומות, המתנשא לגובה 244 מטרים ונחשב לגבוה במגדלי ישראל (איור 3).

שנות התשעים היו שנות התנופה בהזדקרות קו הרקיע של תל אביב רבתי (בעיקר של תל אביב). טבלה 7 מראה כי ב-2006 היו בתל אביב לבדה 41 מגדלים, ועוד 83 היו בשלבים שונים של ייזום, תכנון ו/או בנייה. ב-45 השנים מאז הקמת מגדל שלום מאיר הוקמו 23 מגדלים (מרביתם בשנות התשעים), בעוד שבשש השנים הראשונות של המאה ה-21 נבנו 18 מגדלים. על אלה יש להוסיף את מגדלי אזור הבורסה, המהווים נקודת ציון בולטת של מתחם המע"ר שלאורך האיילון (איור 3). טבלה 7 מראה עוד כי הריכוז הגדול ביותר של מגדלים, 37 מגדלים פעילים ועוד 68 בייזום-הקמה, נמצא בשלוחות מרכז העיר, המתפקדות כמע"ר המטרופוליני. חלקה התחתון של טבלה 7 מראה את תפרוסת המגדלים במוקדי הפעילות העיקריים, שהבולט בהם הוא אזור 'הסיטי' ואזור המלונות שלאורך החוף (איורים 2 ו-4).

המגדלים הבולטים ביותר מתנשאים לגובה העולה על 100 מטרים. 25 מגדלים כאלה מצויים בתל אביב ובשכנותיה הקרובות (איור 5). מאלה רק שני מגדלים הוקמו לפני עשור התשעים, ארבעה במהלך שנות התשעים, ויתר 19 המגדלים בעשור הראשון של המאה ה-21. בין המגדלים המתנשאים לגובה של מעל ל-100 מטרים קיימות שונות במספר הקומות. במגדל המטכ"ל למשל, המתנשא לגובה 107 מטרים, יש רק 17 קומות. במגדל עזריאלי העגול שגובהו 187 מטרים (והוא המגדל

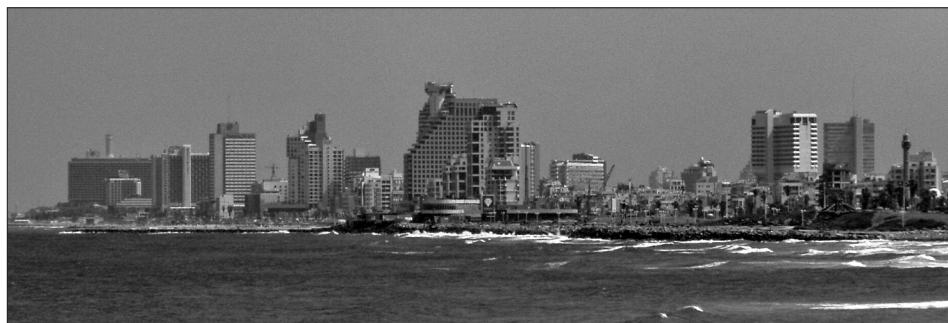
30 אתר המציג נתונים עכשוויים מפורטים על מגדלי תל אביב הוא www.emporis.com/. אתר Geocities מ-2001 השווה את הבנייה לגובה בתל אביב עם זו של לונדון, ודיווח כי הבנייה לגובה בתל אביב היא תוצאה מהצמיחה הכלכלית וממחירי הנדל"ן הגבוהים שהעיר נתברה בהם בשנים האחרונות של עשור התשעים של המאה הקודמת.

31 יישובים יוקרתיים באזור ניו יורק, מעין כפר שמריהו של ניו יורק.

32 בשנות השישים היו עוד בניינים גבוהים כגון מצודת זאב, מגדל אל על, בית מנורה ומגדל שמשון באזור הבורסה, אך אלה לא הגיעו לגובהו של מגדל שלום מאיר.

איור 3: קו הרקיע לאורך האיילון. בעומק התמונה מתחם הבורסה, כשמימין בולט מגדל שער העיר.

איור 4: קו הרקיע לאורך חוף תל אביב, מבט מדרום. זהו הריכוז הגדול ביותר של מגדלים בגובה של מעל ל-100 מטרים.

הגבוה ביותר בתחומי העיר תל אביב) יש 49 קומות, ומגדל שער העיר שבאזור הבורסה ברמת גן מתרומם לגובה של 68 קומות. שישה מגדלים בני 100 מטרים נמצאים ביישובי המטרופולין. הראשון שבהם הוא מגדל היהלום, משכן בורסת היהלומים שהוקם ב-1992, והאחרון מגדל ב.ס.ה שבבני ברק שהקמתו הושלמה ב-2004. גם אם תל אביב אינה יכולה להשתתף בתחרות הגובה עם ערים המשקיעות הון עתק כדי להתנוסס לגובה הרם ביותר,³³ הרי שתנופת ההזדקרות נמשכת, כשרוב המגדלים הנבנים בעשור

³³ המגדל הגבוה ביותר הוא 'טייפה 101' בטייוואן שנחנך ב-2004. הוא מתנשא לגובה של 508 מטרים, פי 2.1 יותר ממגדל שער העיר, הגבוה ביותר בתל אביב רבתי. בקרוב ייחנך בדובאי מגדל 'בורג' דובאי' שיתנשא לגובה 800 מטרים (160 קומות).

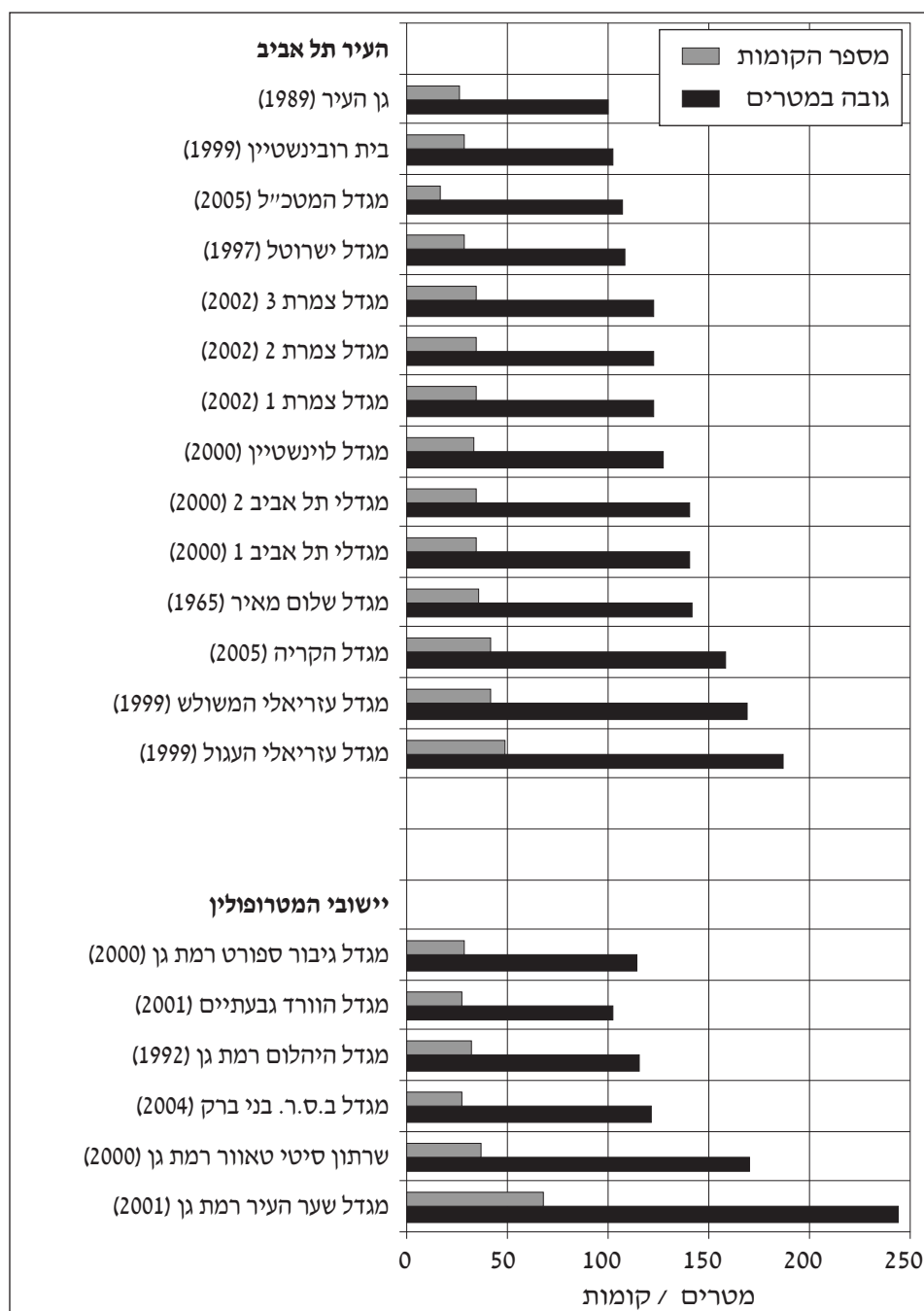
טבלה 7 : מגדלים בתל אביב לפי מתחמי משנה של העיר ולפי מוקדי פעילות עיקריים (2006)

האזור	כל המגדלים	מגדלים שגובהם מעל ל-20 קומות				
		מגדלים שבנייתם נסתיימה				
		סה"כ בוניים	מאז 2000	עד 1999	סה"כ	
מגדלים במתחמי המשנה של העיר (איור 2)						
מרכז העיר	183	103	23	14	37	66
מזרח העיר	29	18		3	3	15
צפון העיר	115	3		1	1	2
דרום העיר	4					
יפו	1					
סה"כ	332	124	23	18	41	83
מהם מגדלים עם 30 + קומות (%)						
	21.4	57.3	26.1	16.7	22.0	56.6
מגדלים במוקדי הפעילות העיקריים						
המע"ר הדרומי	22	12	2	3	5	7
המע"ר הצפוני	16	15	2		2	13
מתחם רוטשילד	14	8	2	1	3	5
אזור הקריה	12	7	2	2	4	3
'הסיטי' ואזור בתי המלון	31	15	10		10	5
סה"כ	95	57	18	6	24	33
מהם מגדלים עם 30 + קומות (%)						
	33.7	56.1	22.2	50.0	29.2	75.8

מקור: www.emporis.com

האחרון והמתוכננים לקום, מתנשאים לגובה של עשרות קומות. בד בבד עם התמורות המרחביות והפיזיות, הופכת תל אביב רבת, ובעיקר העיר תל אביב, ל'אי' המשדר מסרים של אי-שוויון כלכלי וחברתי.³⁴ מדאיג במיוחד הוא התהליך שבמהלכו הופכים האזורים הנסוגים, אלה שהפעילות המסורתית שלהם הועתקה למקום אחר בעיר, לתאי ריכוז של אוכלוסיות חלשות. ככל שהאזור נסוג יותר, הפרופיל החברתי של תושביו נמוך יותר, ובמקרה של תל אביב אזורים אלה הם גם תחום המושב של חסרי הבית ושל העובדים הזרים (האחרונים נאמדים בכ-60 אלף, כשישית מאוכלוסיית העיר תל אביב). מולם מתרבים מבני המגורים היוקרתיים של תל אביב, שההיצע הידוע שלהם הוא כ-17 אלף יחידות דיור (מירובסקי 2007 א'). אלה

34 בהמשך לקביעתו של Pahl (1970) שאי-השוויון החברתי והכלכלי מקורו באי-שוויון בנגישות למשאבים ולשירותים, כלומר להזדמנויות, מביא שטרסלר (2007) במאמרו נסתדר בלעדיו ממצאי מחקר שהוצג בכנס חיפה לאחריות חברתית, הקובע כי 90% מהציבור מצדיקים את קיומו של אי-שוויון חברתי, אך עומדים על כך שתשתפר הנגישות להזדמנויות של כלל האוכלוסייה.

איור 5: מגדלים בגובה 100 מטרים ויותר בתל אביב רבתי לפי שנת הקמה ומספר הקומות (2006).

נבנים בעיקר בצפון העיר ובמרכזה, ובסמיכות למוקדי הפעילות והתעסוקה הצומחים של העיר. בין המגורים הנחשקים בולט גם פלח השוק של אוכלוסיות ג'נטרי – בעלי יכולת 'המשבחים' את פרופיל האוכלוסייה הקיים באזור – המיישבים מתחמים המאופיינים בחשיבותם ההיסטורית ו/או בייחודם הארכיטקטוני.³⁵

שליטת תל אביב בכלכלה, בחברה ובתרבות הישראלית

התהליכים הגלובליים ואלה שהתרחשו באזורנו בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים של המאה ה-20, הביאו למהפך בסדרי היום המרחביים של ישראל. סדרי יום אלה כונו עד אז על פי מדיניות פיזור האוכלוסייה שאומצה ב-1949, על פי תוכנית האב לישראל (שרון 1951) ועל פי תוכניות ההתיישבות במרחבי יהודה, שומרון ועזה שנתפסו במלחמת ששת הימים. סדר היום הראשון נועד בעיקרו לביסוס ריבונות ישראל על הטריטוריה שתוחמה בגבולות שביתת הנשק (שוויצר 1984), לשינוי פריסתו המקוטבת של היישוב שתוארה כ'ראש ענק וגוף מצומק', לפריסה מאוזנת על פני ישראל (Shachar 1971), ולהגדלת הנוכחות הדמוגרפית היהודית באזורים המאוכלסים בערבים (קיפניס 1983, 1988; Kipnis 1984). לאחר מלחמת ששת הימים התמקד סדר היום על אכלוס מרחבי ישי"ע בדגם שימנע היווצרות של רצף טריטוריאלי פלשתיני בעתיד (קיפניס 1988).

סדר היום שעוצב בראשית שנות התשעים היה מענה לאכזבה מתוצאות מדיניות הפיזור, וכמסגרת לקליטת גל העלייה של עשור התשעים. הוא נקבע כמדיניות לאומית בתמ"א 31 שאושרה על ידי הממשלה ב-1992 (המועצה הארצית לתכנון ולבניה 1992),³⁶ וכוון לנתב את פריסת האוכלוסייה לעבר אזורי ההשפעה של ארבעת האזורים המטרופוליניים – תל אביב, חיפה, באר שבע וירושלים. סדר היום של ראשית שנות התשעים נהנה בהמשך מהתקוות לשלום שליוו את הסכם אוסלו וקיזוז מטרדי החרם הערבי, מהופעת מאפייני החברה הפוסט-תעשייתית, ומחיבורה של ישראל לכלכלה הגלובלית (Kipnis 1996). חסרונן שהוא החזיר את ישראל למציאות של פריסה מרחבית מקוטבת, הפעם בדגם מרחבי של 'ראש ענק ללא גוף',³⁷ כשתל אביב רבתי, כעיר עולם, שולטת בחיי הכלכלה, החברה והתרבות של ישראל (קיפניס 2005).³⁸

תל אביב היתה למרכז העסקי-כלכלי, החברתי והתרבותי של היישוב היהודי

35 לדוגמה שכונות נוה צדק ולב העיר, ומרקמים המועדפים על ידי צעירים כשינקין ופלורנטיין.

36 הוא אומץ לאחר מכן על ידי תוכנית האב לישראל לשנות האלפיים – 'ישראל 2020' (מזור וסופר 1997), ובתמ"א 35 (המועצה הארצית לתכנון ולבניה 2005).

37 מקבילה למושג "ראש ענק" המתייחס לתל אביב רבתי הוא המושג "מדינת תל אביב" (סופר וביסטרוב 2006).

38 בין החלופות שהועלו במסגרת תוכנית 2020 (מזור וסופר 1997) בולטות החלופות הכלכליות (שחר 1994), שנתנו ביטוי למציאות הכלכלית-חברתית של ישראל הפוסט-תעשייתית המחוברת למשק הגלובלי והמופעלת מאזור תל אביב רבתי.

המתהווה בארץ ישראל מאז שניתקה מטבורה של יפו. גם לאחר שהושלמו מהלכי ממשלת ישראל למזעור עוצמתה של תל אביב כשהעבירה את הכנסת, ומאוחר יותר את רוב משרדי האם של הממשלה ומוסדות ציבור אחרים לירושלים, לא פחתה עוצמת השליטה של תל אביב על המרחב הלאומי. עוצמת השליטה מונפה בראשית שנות התשעים בעזרת הרוח הגבית שליוותה את כניסת החברה הישראלית לעידן הפוסט-תעשייתי ואת עיגונה במשק הגלובלי, והיא מוסדה כתוצאה מ'ההסכמה' דה פקטו של המוסדות המתכננים והמיישבים לדוקטרינת התכנון הממוקד (Shachar, 1996), שמה שנותר ממנו היה חיזוקה של תל אביב רבתי.

שליטתה של תל אביב רבתי החובקת תחומי חיים רבים מוצגת בטבלה 8, שמודגמים בה כמה תחומים:

- שליטה כלכלית – הדגמה בעזרת קבוצת ענפים מבין ענפי השירותים היצרניים המתקדמים, מפעלי התעשייה עתירת הידע, חברות ההזנק (Start-Up)³⁹ ובתי המלון היוקרתיים.
- שליטת סקטור השירותים הציבוריים בעזרת מיפוי בתי החולים בהם מועסקים הרופאים הבכירים.
- שליטה חברתית בעזרת מקום הפעילות של האליטות הכלכליות – 'בעלי הדעה ובעלי המאה'.
- שליטה בחיי התרבות בעזרת זיהוי מקום המגורים של אמני ישראל ומיקום מוסדות תרבות מייצגים.

עוצמת השליטה של תל אביב ושל תל אביב רבתי בתחומים שונים גדולה בהרבה ממשקלן היחסי באוכלוסייה (טבלה 8).⁴⁰ במיוחד בולטת עוצמת השליטה של העיר תל אביב, שליטה שרק מעט ערים מרכזיות במטרופוליני המדינות המפותחות שהן עיר ראשונה ושער לכלכלה הגלובלית זוכות לה. השליטה אפשרית בין היתר משום שהריכוזיות הכלכלית-תעסוקתית, איכות שירותי הציבור והעושר בחיי התרבות, שכולם מרכיבים חיוניים של 'הגמולים הפסיכולוגיים', מצויים בתל אביב בכמות ובאיכות גבוהה יותר בהשוואה לשאר ישראל (כמובן בהיקף ובכמות שספי הכניסה מאפשרים אותם), וזמינותם היא תנאי לריבוד חברתי, לקיומן של האליטות ולפעילות העסקית של העיר (Kipnis 2006). השליטה בחיי הכלכלה, החברה והתרבות, יחד עם הגמולים הפסיכולוגיים, מעשירים את מגוון ההזדמנויות שהעיר מציעה, ועושים אותה למוקד מועדף להגירת צעירים וליעד ליוממות ארוכות טווח של מועסקים שמשלח ידם

39 שוורץ ובר-אל מתארים את שליטת מחוזות תל אביב והמרכז (מטרופולין תל אביב) בפעילות חברות ההזנק ובקליטת מענקי הון סיכון. ההסבר לתופעה הוא שרוב המשקיעים בקרנות נוטים להשקיע בחברות הנמצאות בסמיכות למקום הימצאותם (מרכז הארץ). כמו כן רוב המשקיעים מושקעים ביותר מחברת הזנק אחת, ולכן נוח להם שהשקעותיהם יתרכזו באותו אזור (המרכז) (Schwartz and Bar-El 2007).

40 בתל אביב כ-5.5% מאוכלוסיית ישראל ובשאר המטרופולין כ-38%.

טבלה 8 : שליטתה של תל אביב רבתי בכלכלה ובחברה (אחוזים)

המאפיין/הפעילות	N	תל אביב	שאר מטרופולין תל אביב	שאר ישראל	בחוץ-לארץ
משרדי אם של מוסדות פיננסיים	410	70	14	16	
עורכי דין	12,501	37	33	30	
משרדי משפטיים המציעים שירות למשק הגלובלי	293	69	16	15	
משרדי רואי חשבון	2,769	29	44	27	
משרדי פרסום	615	32	37	31	
מפעלי היי-טק מהם	630	16	54	30	
בתי תוכנה	358	22	57	21	
תקשורת	140	24	65	11	
תעסוקה במפעלי היי-טק	155,000		63	37	
תעסוקה בחברות הזנק	30,000		74	26	
הון סיכון שהושקע בחברות הזנק בין 2004-1995 במליארד דולר	13.2		73	27	
מלונות ארבעה וחמישה כוכבים שלא במרכזי תיירות עיקריים	42	53	16	31	
מקום עבודה של הרופאים המומחים ביותר בתחומם	380	28	52	20	
מקום עבודה של האנשים המשפיעים	110	58	28	14	
הנשים המשפיעות במשק	50	34	33	33	
מקום המגורים	50	59	27	14	
עשירי ישראל שלהם 100 מיליון דולר ויותר	131	22	60	8	10
מקום המגורים	131	38	50	4	8
מקום העסק					
ציירים ופסלים – מגורים	4,200		76	24	
אמני הבימה והקשורים לענף – מגורים	1,134		89	11	
גלריות לאמנות	47	48	10	42	
תיאטראות רפרטוארים	13	53	15	32	

מקורות: מקורות שונים לשנים 2002-2006.

ותחומי התמחותם שואפים להיצע ההזדמנויות המצוי בליבת הכלכלה של ישראל.

הם גם יסוד מרכזי במיצוב המותג 'תל אביב – עיר ללא הפסקה'.⁴¹

41 בשנות השמונים מותגה תל אביב כ'עיר ללא הפסקה', כלומר עיר הפועלת סביב השעון. המיתוג כוון לעודד צעירים להשתקע בתל אביב. היום יש הרואים מיתוג זה כחד-ממדי, ושוקלים להציע מיתוג חדש שיושק לקראת חגיגות ה-100, וישקף את הרב-גוניות ואת ייחודה של תל אביב כעיר של תרבות, צעירים, איכות חיים ומרכז כלכלי (רונאל 2007).

תל אביב – מוקד משיכה לצעירים וליוממים

ההיצע ומגוון ההזדמנויות המצוי בתל אביב ובתל אביב רבתי, עושים אותן למוקד משיכה לצעירים וליוממים. תל אביב, שהיתה ידועה כעיר מזדקנת,⁴² הפכה בעשור האחרון לעיר של צעירים. בעיקר פונים לתל אביב צעירים לאחר השירות הצבאי ולפני שמיסדו את התא המשפחתי. טבלה 9 מראה כי בין 1996-2005 גדל המשקל היחסי של בני 25-44, המייצגים את המהגרים לתל אביב וליישובי המטרופולין ממחצית שנות התשעים. בעיקר בולט הגידול במשקל היחסי של בני 35-44, ששיעורם גדל באוכלוסיית תל אביב ב-56%, וביישובי הטבעת התיכונה והשלישית שבמחוז המרכז ב-51%. במקביל מתרחבת בתל אביב הנוכחות של צעירים המקיימים תא משפחתי של 'DINKS' ו-'SINKS',⁴³ ושל משקי בית חד-הוריים. ב-2005 היו בעיר תל אביב כ-49,500 משקי בית ללא ילדים (DINKS) ומספר דומה של SINKS. כמו כן היו בתל אביב 9,200 משפחות חד-הוריות, בעיקר של רווקים ורווקות.⁴⁴

היוממות לתל אביב ולמוקדי תעסוקה במטרופולין גדלה מאוד מראשית שנות האלפיים, בעקבות שדרוג קווי הנוסעים של רכבת ישראל שלאורך מישור החוף. בשנת 2005 היה מספר הנוסעים ברכבת 27 מיליון, פי שניים ממספרם בראשית העשור. הקווים שתרמו לגידול⁴⁵ הם נהריה דרך חיפה לתל אביב, מאשקלון דרך אשדוד לתל אביב, ומבאר שבע לתל אביב. בסקר בקרב יוממי הרכבת שנערך ב-2005 נדגמו 510 נוסעים שהיו בדרכם לעבודה.⁴⁶ היעד של 260 היה לתעסוקה בתל אביב ושל 111 לעבודה ביישובים אחרים של תל אביב רבתי (טבלה 10). מבין היוממים בלטה נוכחות היוממים שהחליפו מקום עבודה מאז שנת 2000, ומספר היוממים שהיו בעלי משלחי יד אקדמי, חופשי וניהולי. כן בלט האחוז הגבוה של יוממים לעבודה בעיר תל אביב, שמשכה, בעזרת הרכבת, יוממים מכול הארץ.⁴⁷

שליטתן אפוא של תל אביב ושל תל אביב רבתי כמעט בכל תחומי החיים של ישראל, והיותן אבן שואבת לצעירים וליוממים, מחזקות את הקביעה שהמערך ההתיישבותי המקוטב שוב מתבסס בישראל, אך הפעם בדגם ריכוזי מאוד המתואר כאמור כ'ראש ענק בלי גוף'.

42 ב-1990 היוו בני 65+ 19% מאוכלוסיית תל אביב. ב-2005 הם היוו רק 15%. היחס במספר בני 65+ בין השנים 2005/1990 הוא 0.94, כלומר ירידה יחסית של 6% במספר בני 65+.

43 DINKS הם ראשי תיבות של Double Income No Kids ו-SINKS הם ראשי תיבות של Single Income No Kids.

44 לגידול באוכלוסיית הצעירים יש השלכה על שוק הדיור להשכרה. על פי נתוני משרד השיכון, 51% מהתל אביבים גרים בדירה שכורה. רובם, 70% מהשוכרים, גרים בדירה שכורה בשוק החופשי. זאת בהשוואה ל-18% שוכרים בישראל, 37% בחיפה ו-36% בירושלים (בר-אלי 2007).

45 הנתונים הם לתקופה שבין 2002 ל-2006.

46 בסקר נדגמו מעל ל-850 נוסעים שהיו בנסיעה לעבודה וממנה.

47 הנתונים עובדו על ידי המחבר מתוך מאגר נתונים שנאסף בעבור מחקר תזה של נטלי כץ הנעשה בהדרכת המחבר.

טבלה 9: שיעורי הגידול של האוכלוסייה לפי קבוצות גיל עיקריות 1996-2005

קבוצת הגיל	תל אביב-יפו	מטרופולין תל אביב		ישראל
		מחוז תל אביב	מחוז המרכז	
4-0	9	4	41	22
24-5	-13	-9	19	14
34-25	27	15	39	29
44-35	56	32	51	32
64-45	6	5	37	26
65+	-3	8	38	27
כל האוכלוסייה				
	6	4	32	22
תוספת אוכלוסייה 1996-2005 באלפים				
	21	42	396	1,243

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל, 1997 ו-2006.

טבלה 10: יוממים ברכבת לעבודה בתל אביב רבתי, 2005

כל היוםמים הנוסעים לעבודה		יוממים במשלח יד אקדמי, חופשי וניהולי			
N	החליפו מקום עבודה מאז 2000	במשלח יד אקדמי, חופשי וניהולי	יעד היוםמות לתל אביב	יעד היוםמות לשאר תל אביב רבתי	מרחב המוצא
510	140	242	112	42	כל המדגם – מספרים באחוזים
100	27	48	46	17	
134	48	84	41	12	מרחב צפון – מספרים באחוזים
100	36	63	49	14	
39	12	32	23	5	מרחב חדרה – מספרים באחוזים
100	31	82	72	16	
75	27	51	27	11	מרחב דרום וירושלים – מספרים באחוזים
100	36	68	53	22	
262	53	75	21	14	מרחב תל אביב רבתי – מספרים באחוזים
100	20	29	28	19	

מקור: סקר שדה, 2005.

הערות לסיכום

אבני הדרך בתהליך התהוות תל אביב [רבתי] לעיר עולם, הוצבו על התשתית התיאורטית שהביאה להמשגת תופעת עיר עולם כיציר החברה הפוסט-תעשייתית המעוגנת בכלכלה הגלובלית. מעמדה הבכיר של תל אביב במרחב הארץ ישראלי מוצב כבר משנותיה הראשונות, אך עיקר מינופו החל בסוף שנות השמונים וראשית התשעים של המאה ה-20, כשישראל ותל אביב התפקדו לעידן הפוסט-תעשייתי,

וכשתל אביב היתה לעוגן המוביל בחיבורה של ישראל למשק הגלובלי. מיצוב תל אביב כעיר עולם הביא בחובו השלכות משמעותיות על עיצוב המרחב הפיזי והתפקודי שלה, ועל שליטתה על הכלכלה, החברה והתרבות של ישראל.

כעיר עולם מהווה תל אביב רבתי עוגן מרכזי של ישראל הפוסט-תעשייתית למשק הגלובלי. כעוגן בודד מהווה תל אביב רבתי, המשתרעת במרחב שבין 'זיכרון לאשקלון'⁴⁸ את 'הראש הענק' השולט ב'גוף המידלדל' של שאר המרחב הלאומי של ישראל. שליטה זו היא בתחומי חיים רבים, ובהם בתפקודי השירותים היצרניים, שהם הסמן הימני של הכלכלה הגלובלית והמאפיין הכלכלי הבולט ביותר של עיר עולם; בשירותי ציבור (בהדגמה שירותי רפואה); במלונאות יוקרתית; בפעילות יצרנית בענפי ההיי-טק; בחיי התרבות ובמתווי דרכה; ובריכוז האליטות המשקיות, מקבלי ההחלטות ובעלי המאה. מעט מאוד מכול התפקודים הנ"ל מצויים בירושלים ובחיפה, שהן שתי 'הערים הגדולות' (מעל 200 אלף נפש) האחרות המהוות עיר מרכזית למטרופולין.⁴⁹ הנכס הכלכלי הבולט ביותר של אזורי הפריפריה, הנגב והגליל, הם אתרי הנופש ויחידות האכסון, שהקנו להם מעמד של 'ארץ הצימרים' של הליבה הלאומית. ככאלה, אזורי הפריפריה משתתפים בתמורות העידן הפוסט-תעשייתי בכך שהם נותנים מענה לעליית הערך הכלכלי והחברתי של פעילות הפנאי הנמצאת במגמת עלייה.

שני נושאים דורשים התייחסות מיוחדת:

- מהו התפקיד המרחבי-אזורי שתל אביב כעיר עולם ממלאת באגן המזרחי של הים התיכון ובמרחב המזרח תיכוני?
 - האם פתרון ברוח קונספט 'האזור הרב-מוקדי' (The Polycentric Region) המוצג על ידי Meijers and Romain (2003) ועל ידי Hall and Pain (2006), וקונספט העוגנים המשלימים (City Dyads) שהועלה על ידי Stanley (2003), הוא פתרון נאות למזעור החסרונות של 'מדינה עם ראש ענק ללא גוף'?
- לנושא הראשון, בתנאים הגאופוליטיים העכשוויים וברמת הפיתוח הקיימת אצל שכנותיה של ישראל, כמעט שאין סיכוי נראה לעין שתל אביב, כעיר עולם ישראלית, תשמש 'סוכן תמורה' באזור. למרות התקוות למציאות של 'מזרח תיכון חדש', השלום הקר ופעולות האיבה מרחיקים את המשק הישראלי מסביבתו הטבעית. גם אם השלום בין ישראל לשכנותיה, כולל התקוות לשלום עם הרשות הפלסטינית, היה שלום אמיתי, ומערכת היחסים היתה מעודדת התקרבות, הפער התהומי בין יכולותיה של הכלכלה הישראלית המפותחת במונחי תמ"ג לאלה של שכנותיה הוא מגבלה

48 בעבר הלא רחוק דובר על המרחב שבין חדרה לגדרה. הרכבת שעברה מתיחת פנים רצינית בעשור האחרון, מאפשרת את הרחבת התחום הגאוגרפי של תל אביב רבתי, שתחומיו תואמים את פריסת התחנות הפרבריות של הרכבת.

49 עיר גדולה רביעית היא ראשון לציון, שהיא יישוב פרברי במטרופולין תל אביב. באר שבע, שמספר תושביה היה 185 אלף ב-2005, אינה נמנית עדיין על הערים הגדולות, אך היא עיר מרכזית במטרופולין באר שבע. נוכחות התפקודים שהוזכרו כמעט שאינה קיימת בה.

להיווצרות יחסי תלות ושיתוף כלכלי, כשכלכלת מדינות המזרח התיכון, למעט של כמה נסיכויות עשירות באזור המפרץ (Stanley 2003) אינה מבטיחה גדולות ונצורות. במחקרים שפורסמו במהלך 'שנות התקווה' לשלום' (בנק הפועלים 1993), נמצא כי התמ"ג של רוב המשקים הגובלים בישראל הוא נמוך מאוד, ואין כמעט סיכוי שהם ייצרו ביקושים למוצרים ולשירותים ישראליים. המציאות קשה במיוחד ביכולות שמגלה הרשות הפלשתינית, כאשר הפער בתמ"ג לנפש בין הרשות לישראל עמד לפני האינתיפאדה הראשונה על 1:10. מאז הפער גדל, כשהוא משקף את קריסת הכלכלה הפלשתינית בשטחי יהודה, שומרון ועזה.

משמעות הדבר, שישראל ממוקמת ב'ספר טכנולוגי' ביחס לסביבתה הטבעית, ואין לה ברירה אלא להפנות את עיקר מרצה הכלכלי לעבר השווקים הרחוקים של הכלכלה הגלובלית. ואכן, עיקר הייבוא והייצוא של ישראל מופנה לשלושת שוקי הענק של המשק הגלובלי. בשנת 2005 היה היקף הייצוא הישראלי לשלושת שוקי הענק 35 מיליארד דולר, והיקף הייבוא מהם עמד על 31.2 מיליארד דולר, או 82%-ו 69% מהייצוא והייבוא של ישראל בהתאמה.⁵⁰ המעט שישראל יכולה להעניק לשכנותיה הם פתרונות תעסוקה, שבימי שקט ביטחוני הביאו לרווחה ולצמיחה לתושבים בחבלי יהודה, שומרון ועזה, והעברת ענפי ייצור שלמים, רובם עתירי עבודה ודלי הכנסה, שפרנסו בעבר ישראלים רבים בעיר ובכפר, למדינות שכנות. בעיקר מדובר על העברת מפעלים בענף ההלבשה לירדן ולמצרים, והעברת גידול הירקות והפיטמים, שהם עתירי עבודה ודלי הכנסה, לעזה ולגדה. משמעות עובדות אלה היא שישראל, ותל אביב כעוגן העיקרי שלה, ממוקמות בקצה הדרך במעין 'דרך ללא מוצא' ביחס לעולם הכלכלי הגלובלי.

לגבי הנושא השני – אפשרות קיזוזה ו/או החלשת המציאות של 'ראש ענק בלי גוף' – התשובה מורכבת יותר. לכאורה קיימים תנאים נוחים להיווצרות מערכת בעלת שני עוגנים לאורך החוף הישראלי – תל אביב וחיפה (שתיהן כמערכות מטרופוליניות). המרחק בין חיפה לתל אביב הוא רק 100 קילומטרים, וזמן הנסיעה ברכבת מהירה, ויש רבות כאלה במשך היום, הוא פחות משעה. מאז הופעלה מערכת רכבות הנוסעים הדו-מסילתית גדל מאוד מספר הנוסעים ברכבת, כשיוממי הרכבת מזינים את ליבת שוק התעסוקה של ישראל בתל אביב רבתי. במקביל כוח עבודה מיישובי הצפון, וגם מועסקים מתל אביב ומפרבריה, יוממים ברכבת למוקדי תעסוקה בחיפה.

הקשר בין תל אביב לחיפה הוא קשר בין שני מרחבים מטרופוליניים שחיפה ותל אביב הן הערים המרכזיות שלהן, והוא מתבצע תוך דילוג על המוקדים התעסוקתיים שקמו במשך השנים ביניהן. למרות שחיפה הפסידה את רוב נכסיה (מהולל 1995), עדיין יש בה מוקדי פעילות העשויים לשמש תשתית לקידומה כעוגן

50 בין שנת 2000 ל-2005 גדל הייצוא של ישראל ב-36% והייבוא ב-26%. באותה תקופה גדל הייבוא משלושת השווקים ב-14% והייצוא אליהם ב-33%. לנתונים אלה שני פנים: האחד שהמאזן המסחרי של ישראל הפך לחיובי, והשני שיעדי הייצוא ומוצאי הייבוא התרחבו.

לעיר עולם דו-עוגנית שתישען עליה ועל תל אביב. בין נכסיה נזכיר את המוסדות האקדמיים – הטכניון והאוניברסיטה, את המוסדות הרפואיים – רמב"ם, בני ציון וכרמל, את המרכז לתעשיות עתירות מדע, את הנמל וכד'. כל אלה יכולים לשמש גלעין לפעילות עתירת ידע וחדשנות (בעיקר בנושאי האלקטרוניקה, הכימיה והמכשור הרפואי), ולהוות 'קולט ההזדמנויות' העיקרי של פעילויות היי-טק מתל אביב רבתי. פיתוח קווי הרכבת למוקדים עירוניים בלב הגליל, וקשירת משאבי האנוש – יהודים וערבים המתגוררים בצפון הארץ – להזדמנויות התעסוקה בחיפה, עשויים להיות מנוף עיקרי למיצובה כעוגן בעיר העולם הרב-מוקדית של ישראל.⁵¹

חזון עיר העולם ה'דו-עוגנית' נתמך גם על ידי Florida (2006), הגורס כי צמיחה וחדשנות נוטים להתממש במערכות אורבניות ליניאריות במתכונת מגלופולינית. כבר נקבע במקום אחר כי במערכת המיני מגלופולינית הישראלית, שבימי שלום תהא חוליה מרכזית של מגלופוליס השלום שבמזרח הים התיכון, יש לחיפה, בזכות מיקומה, ולתל אביב, בזכות מעמדה במערכת הישראלית, פוטנציאל משמעותי לשליטה תפקודית ומרחבית (Kipnis 1997). מימוש חזון העוגנים מותנה באימוץ אסטרטגיה אמיצה שתביא לשותפות מרחבית בין תל אביב למטרופוליני הלוויין שלה, ולעשייה ממוקדת יותר של ארגונים ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים הרואים עצמם מחויבים לפיתוח המרחב הלאומי שמעבר לליבה.

בטרם יבש הדיו על טיוטת מאמר זה, הופיע בהארץ נדל"ן מאמר בשם "מבט לעתיד של הנדל"ן" (מירובסקי 2007ב'). המאמר מציג סדרת תרחישי עתיד שהועלו על ידי מומחי נדל"ן בכירים, וביניהם תמונת העתיד לפיה "חיפה מתבססת בתודעה כעיר לוויין תל אביבית, וככזו יגדלו הביקושים לדיוור בעיר והמחירים יעלו". יש לציין שהמאמר עוסק רק בתמונת העתיד הנדל"נית הממוקדת בדיוור היוקרה, שהיא רפלקס מותנה לביקושים בתחומים אחרים. משמעות התרחיש הלווייני היא שהצפי להיות חיפה עוגן 'קולט הזדמנויות' אינו רחוק, והוא עשוי להביא בכנפיו גם פיתוח בתחומים רבים, שהבולטים ביניהם הם תעשיית היי-טק עתירת מו"פ ומערכות תומכות של שירותים יצרניים.

מקורות

בנק הפועלים (1993). במוקד הכלכלה – ההשלכות הכלכליות האפשריות של הסכם השלום. *סקירה כלכלית*, נובמבר 1993, גיליון 49, 12-20.

בר-אלי, א' (2007). רק 48.8% מתושבי תל אביב גרים בדירה שבבעלותם: בראשון לציון 78%. *הארץ זה מרקר*, 21.3.2007.

51 בטווח רחוק יותר ייתכן תהליך דומה גם בדרום תוך הישענות על באר שבע. לאחר סיום סלילתו של קו הרכבת לירושלים, תתבסס השותפות וההשלמתיות התפקודית שבין תל אביב רבתי לירושלים ותמונף (Kellerman 1993), וימוצב מעמדה הבכיר של הליבה הכלכלית, התרבותית והשלטונית של ישראל.

גרייצה, א' (1991). מע"ר תל אביב בשנות ה-80: שינויים מבניים בשימושי הקרקע. *מרחבים*, 4, 28-5.

המועצה הארצית לתכנון ולבניה (1992). *תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולקליטת עליה – תמ"א 31*. כרכים ב', ג', ד'. תל אביב: עדנה ורפאל לרמן אדריכלים ומתכנני ערים בע"מ.

המועצה הארצית לתכנון ולבניה (2005). *תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולשימור – תמ"א 35*. ירושלים: משרד הפנים.

הר-פז, ח', שחר, א', גנני, ש' וכהן, מ' (1977). *משרדים בתל אביב-יפו, התפתחותם, פריסתם ומאפייניהם*. תל אביב: עיריית תל אביב-יפו.

ח'מאסי, ר' (2009). יאפא: מעיר מרכזית לשכונת שוליים בתל אביב. בתוך: ב' קיפניס (עורך), *תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם*, תל אביב: פרדס הוצאה לאור, 174-193. כץ, י' (1984). חברת אחוזות בית 1906-1909, הנחת היסודות להקמתה של תל אביב. *קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה*, 33, 161-191.

כץ, י' (2009). קיץ 1906 – מועד ייסודה של תל אביב. בתוך: ב' קיפניס (עורך), *תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם*, תל אביב: פרדס הוצאה לאור, 35-61. למ"ס (שנים נבחרות). *השנתון הסטטיסטי לישראל*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מהולל, א' (1995). *חיפה עבר, הווה ועתיד*. פרק ד', חיפה: לשכת המסחר. מזור, א' וסופר, ת' (1997). *ישראל 2020 – תכנית אב לישראל בשנות האלפים: תמונת העתיד* – תכנית לארגון המרחבי הלאומי. חיפה: הטכניון.

מירובסקי, א' (2007 א'). מחקר: מחירי הדירות במגדלי היוקרה בפארק צמרת בתל אביב יעלו בכ-50%. *הארץ דה מרקר*, 21.3.2007.

מירובסקי, א' (2007 ב'). מבט לעתיד של עולם הנדל"ן. *הארץ נדל"ן*, 23.3.2007. סדן, ע' ולובנטל, ר' (2002). *תל אביב-יפו, אסטרטגיה לפיתוח – ההיבט המשקי*. תל אביב: סדן-לובנטל.

סופר, א' וביסטרוב, י' (2006). *מדינת תל אביב איום על ישראל*. חיפה: אוניברסיטת חיפה, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.

עיריית תל אביב-יפו (שנים נבחרות). *שנתון סטטיסטי*. תל אביב: עיריית תל אביב-יפו. קיפניס, ב' (1983). התפתחות הישוב היהודי בגליל. בתוך: א' שמואל, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, חיפה: אוניברסיטת חיפה, החברה למחקר מדעי שימושי, 723-744.

קיפניס, ב' (1988). אידאולוגיות גאופוליטיות ואסטרטגיות רגיונאליות בישראל. *אופקים בגאוגרפיה*, 23-24, 55-64.

קיפניס, ב' (2005). הגאוגרפיה של בעלי המאה ובעלי הדעה – תל אביב רבתי כעיר עולם. בתוך: י' בר-גל ומ' ענבר (עורכים), *מאזור לסביבה, ארבעים שנות מחקר*

- גאוגרפי באוניברסיטת חיפה, חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, 275-292.
- קרק, ר' (1976). התפתחות הערים ירושלים ויפו בשנים 1840 עד מלחמת העולם הראשונה. עבודת דוקטורט, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- קרק, ר' (1984). יפו – צמיחתה של עיר 1799-1917. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- רווה, י' (1991). סחר חופשי בין ארה"ב לאירופה והמזרח הרחוק דרך ישראל. ירושלים: גפן.
- רונאל, ר' (2007). מתג אותי. זמן חיפה, 2.2.07.
- שביט, י' וביגר, ג' (2002/2001). ההיסטוריה של תל אביב. תל אביב: רמות.
- שוויצר, א' (1984). מהפכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שחר, א' (1968). מע"ר תל אביב-יפו. מחקרים, 6, 137-160.
- שחר, א' (1994). חלופות כלכליות לישראל במאה ה-21. בתוך: א' מזור ות' טרופ (עורכים), חלופות לישראל במאה ה-21, חיפה: הטכניון, צוות ישראל 2020.
- שטרסלר, נ' (2007). נסתדר בלעדיו. הארץ, 21.3.2007.
- שירות דה מרקר (2007). ניו יורק טיימס מחמיא לשוק הנדל"ן הישראלי: תל אביב נהפכה למיני מנהטן. הארץ דה מרקר, 11.3.2007.
- שרון, א' (1951). תכנון פיזי בישראל. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- Beaverstock, J. V., Smith, R. G., and Taylor, P. J. (1999). A Roster of World Cities. *Cities*, 16(6), 445-458.
- Beaverstock, J. V., Smith, R. G., and Taylor, P. J. (2000). World City Network: A New Met geography. *Annals of the American Association of Geographers*, 90(1), 123-139.
- Beaverstock, J. V. (2002). Getting Away With it? The Changing Geographies of the Global Super-Rich. *Research Bulletin*, 93, www.lboro.ac.uk/gawc
- Bell, D. (1973). *The Coming of the Post Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Crook, S., Pakulski, J., and Wters, M. (1992). *Post Modernization, Change in Advanced Society*. London: Sage Publications.
- Dicken, P. (1998). *Global Shift*. New York: The Guilford Press, 3rd edition.
- Finnie, G. (1998). Wiered Citites. *Communications Week International*, 18 May, 19-22.
- Florida, R. (2006). The new megalopolis. *Newsweek International*, July 3-10.
- Friedmann, J. (1986). The World City Hypothesis. *Development and Change*, 1(1), 69-84.

- Friedmann, J. (1995). Where We Stand: A Decade of World City Research. In: P. L. Knox and P. J. Taylor (eds.), *World Cities in a World System*, Cambridge: Cambridge University Press, 21-47.
- Freidmann, J., and Wolff, G. (1982). World Cities Formation: An Agenda for Research and Action. *International Journal of urban and regional research*, 3, 309-344.
- Gappert, G. (1989). Global Thinking and Urban Planning. In: R. V. Knight and G. Gappert (eds.), *Cities in Global Society*, Newbury Park: Sage, 305-325.
- Geddes, P. (1915). *Cities in Evolution*. London: Benn.
- Glanzmann, L., Gabi, S., Kruse, C., Thierstain, A., and Grillon, N. (2006). European Metropolitan Region Northern Switzerland: Driving Agents for Spatial Development and Governance Responses. In: P. Hall and K. Pain (eds.), *The polycentric metropolis: learning from mega-city regions in Europe*, London: Earth Scan, 172-179.
- Graham, S. (1999). Global Grids of Glass: On Global Cities, Telecommunications and Planetary Urban Networks. *Urban Studies*, 36(5-6), 929-949.
- Hall, P. (1966, 1977, 1984). *The World Cities*. New York: McGraw Hill.
- Hall, P., and Pain, K. (eds.) (2006). *The Polycentric Metropolis: Learning From Mega-City Regions in Europe*. London: Earth Scan.
- Kellerman, A. (1986). Characteristics and Trends in the Israeli Service Economy. *The Service Industries Journal*, 6, 205-226.
- Kellerman, A. (1993). *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*. Albany: State University of New York Press.
- Kipnis, B. A. (1984). Role and Timing of Complementary Objectives of A Regional Policy, The Case of Northern Israel. *Geoforum*, 15(2), 191-200.
- Kipnis, B. A. (1996). From Dispersal to Concentration: Alternating Spatial Strategies in Israel. In: Y. Gradus and G. Lipshitz (eds.), *The Mosaic of Israeli Geography*, Beer Sheva: Ben Gurion University of the Negev Press, 29-36.
- Kipnis, B. A. (1997). Dynamics and Potentials of Israel's Megalopolitan Processes. *Urban Studies*, 34(3), 589-501.
- Kipnis, B. A. (1998). Location and Relocation of Class A Office Users: Case Study in the Metropolitan CBD of Tel Aviv, Israel. *Geographical Research Forum*, 18, 64-82.
- Kipnis, B. A. (2001). Tel Aviv, Israel – A World City in Evolution: Urban Development at a Deadend of Global Economy. *Reseach Bulletine*, #57, www.lboro.ac.uk/gawc

- Kipnis, B. A. (2004). Global Cycles and Israel's Boom, Crisis and Signs of Rival of its Start-Up Phenomenon. *GaWc Research Bulletin*, #132. Also In: J. O. Maos, M. Inbar and D. F. Shmueli (eds.) (2004). *Contemporary Israeli Geography*, Haifa: The University of Haifa, Department of Geography, 61-76.
- Kipnis, B. A. (2005). The Geography of Israel's Wealthy, Influential and Professionals: Its Impact on Tel Aviv's World City Status and on the Dwindling National Space. *Bulletine*, #168, www.lboro.ac.uk/gawc
- Kipnis, B. A. (2006). A World City, Psychological Rewards and The Creative Agencies. *Bulletine*, #207, www.lboro.ac.uk/gawc
- Kipnis, B. A., and Borenstein, O. (2001). patterns of Suburban Office Development and Spatial Reach of Their Office Firms: A Case Study in Metropolitan Tel Aviv, Israel. In: D. Felsenstein and M. Taylor (eds.), *Promoting Local Growth*, Aldershot: Ashgate, 255-270.
- Kipnis, B. A., and Noam, T. (1998). Restructuring of a Metropolitan Suburban Industrial Park: Case Study in Metropolitan Tel Aviv, Israel. *Geografiska Annaler*, B, 217-227.
- Kloosterman, R. C., and Musterd, S. (2001). The Polycentric Urban Region: Towards A Research Agenda. *Urban Studies*, 38(4), 623-633.
- Meijers, E., and Romain, A. (2003). Realizing Potential: Building Regional Organizing Capacity in Polycentric Regions. *European Urban and Regional Studies*, 10(2), 173-186.
- Pahl, R. E. (1970.) *Whose City*. London: Langmass.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Shachar, A. (1971). The Development Towns of Israel: National Policy of Urbanization and Spatial Organization. *A paper presented at the Rehovot Conference on Urbanization and Development in Developing Countries*.
- Shachar, A. (1996). National Planning at a Crossroads: The Evolution of a New Planning Doctrine for Israel. In: Y. Gradus and G. Lipshitz (eds.), *The Mosaic of Israeli Geography*, Beer Sheva: Ben Gurion University of the Negev Press, 3-12.
- Schwartz, D., and Bar-El, R. (2007). Venture Investment in Israel – a Regional Perspective. *European Planning Studies*, 15(5), 623-644.
- Short, J. R., Breitbach, C., Buckman, S., and Essex, J. (2000). From World Cities to Gateway Cities, Extending the Boundaries of Globalization Theory. *City*, 4(3), 317-340.

- Sklair, L. (1991). *Sociology of the Global System: Social Change in Global Perspective*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Sklair, L. (2000). *The Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalization*. Also In: *The Cambridge Review of International affairs*, <http://www.hp.com>
- Smith, R. G. (2003a). World Cities – Actor Networks. *Progress in Human Geography*, 27(1), 25-44. Also In: *Research Bulletin*, #71, www.lboro.ac.uk/gawc
- Smith, R. G. (2003b). World City Topologies. *Progress in Human Geography*, 27(5), 561-582. Also In: *Research Bulletin*, #95, www.lboro.ac.uk/gawc
- Stanley, B. (2003). Going Global and Wannabe World Cities: (Re)Conceptualizing Regionalism in the Middle East. In: W. A. Dunaway (ed.), *Emerging Issues of the 21st Century World System*, Vol. 1, West Port: Praeger, 151-170. Also In: *GaWC research bulletin*, #44 (2001), www.lboro.ac.uk/gawc
- Storper, M., and Walker, R. (1984). The Spatial Division of Labor and the Location of Industries. In: L. Sawers and W. K. Tabb (eds.), *Sunbelt Snowbelt, Urban Development and Regional Restructuring*, New York: Oxford University Press, 19-47.
- Taylor, P. J. (2005). Leading World Cities: Empirical Evaluation of Urban Nodes in Multiple Network. *Urban Studies*, 42(9), 1593-1608.
- Taylor, P. J., Walker, D. R. F., and Beaverstock, J. V. (2002). Firms and Their Global Service Network. In: S. Sassen (ed.), *Global Networks, Linked Cities*, New York: Routledge, 93-115. Also In: *Research Bulletin*, #6, www.lboro.ac.uk/gawc
- Taylor, P. J., and Walker, D. R. F. (2004). Urban Hinterworlds Revised. *Geography*, 89(2), 145-151. Also In: *GaWC research Bulletin*, #89, www.lboro.ac.uk/gawc
- Vandermotten, C., Roelandts, M., Aujean, L., and Castiau, E. (2006). Central Belgium: Polycentrism in a Federal Context. In: P. Hall and K. Pain (eds.), *The Polycentric Metropolis: Learning From Mega-City Regions In Europe*, London: Earth Scan, 146-153.
- Van Egeraat, C., Sokol, M., and Stafford, P. (2006). Greater Dublin in the Celtic Tiger Economy: Towards a Polycentric Mega-City Region?. In: P. Hall and K. Pain (eds.), *The polycentric metropolis: learning from mega-city regions in Europe*, London: Earth Scan, 187-194.